

DOĐU'DAN BATI'YA DÜŐÜNCENİN SERÜVENİ

OSMANLI'DA FELSEFE VE AKLÎ DÜŞÜNCE

8. Cilt

Proje Editörü

PROF. DR. BAYRAM ALİ ÇETİNKAYA

8. Cilt Editörü

Doç. Dr. Ahmet Hamdi FURAT

insan

KADIZÂDELİLER-SİVÂSİLER TARTIŞMASI

İbrahim Baz*

GİRİŞ

genel anlamda İslam tarihi, spesifik olarak da Osmanlı tarihi içerisinde önemli bir yeri olan ve meydana geldiği XVII. yüzyıldan günümüze kadar bir çok ilim ve fikir adamının çalışmalarıyla konusunu teşkil eden¹ vaizlerle mutasavvıflar arasındaki bu dinî-fikrî tartışma, ilk olarak Kadızâde Mehmed Efendi ismindeki bir vâizin başlatması münâsebetiyle, “Kadızâdeliler Hareketi”,² Kadızâdelilerin karşısında mutasavvıfları temsil eden ve “Sivâsî” olarak tanınan Abdülmecîd-i

* Yrd. Doç. Dr., Şirnak Üniversitesi.

1. Necati Öztürk, *Islamic Orthodoxy, Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Reference to The Qâdi-zâde Movement*, (Basılmamış Doktora Tezi), Edinburgh Üniversitesi, 1981; Semiramis Çavuşoğlu, *The Kadızâdeli Movement: An Attempt of Şerî'at-Minded Reform in the Ottoman Empire*, (Basılmamış Doktora Tezi), Princeton University, 1990; M.Hulusi Lekesiz, XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyecisi (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1997; Madeline C. Zilfi, “The Kadızâdelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul”, *Journal of Near Eastern Studies*, 4 (1986), çev: Hulusi Lekesiz, “Kadızâdeliler: On yedinci Yüzyıl İstanbul’unda Dinde İhyâ Hareketleri”, *Türkiye Günlüğü*, sy.: 58 (Kasım-Aralık, 1999), ss. 65-79; M.S. Çapanoğlu, “Dördüncü Murad Devrinde Fıkıhçı Yobazların Dâvâsı” *Tarihten Sesler*, c. I, sy., 2 (Şubat 1943), ss. 37-39; Hans George Mayer, “İçtimâî Tarih Açısından Osmanlı Devleti’nde Ulemâ-Meşâyih, Münâsebetleri”, *KAM*, yıl: 9, sy., IV (1980); Baz, İbrahim, *Abdülehad Nûr-i Sivâsî*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 55.
2. Ahmet Yaşar Ocak, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl: XVII-XXI/1-2, (1979-1983), Ankara, 1983, ss. 208-225.

Sivâsî ve onun takipçilerinden başta Abdülehad Nûrî'ye nispetle de, “*Kadıızâdeliler-Sivâsîler*”³ mücâdelesi şeklinde tarihteki yerini almıştır. Ayrıca kadıızâdeliler hareketi, Osmanlı Devleti'nin her kademesine karşı ortaya koyduğu din anlayışı ve bunun siyâsete uzanan fikrî boyutu ve baskı yönüyle “*Hoca Nüfûzu*”,⁴ hedef kitleleri olan mutasavvıflara karşı ise her açıdan “*tasfiyeci*”⁵ bir hüviyet taşımaktadır.

Tartışmanın ne şekilde cereyan ettiğine geçmeden önce, Kadıızâdelilerin fikrî referansı konumundaki Birgivî Mehmed Efendi ve İslam tarihinde benzer tavırlar ortaya koyan diğer şahıs ve hareketleri kısaca tanıtmak faydalı olacaktır. Çünkü, Kadıızâdeliler olayında görüldüğü gibi, bu tür gelişmelerin, hasbelkader meydana gelmiş değil, tarihin seyri içerisinde siyâsî, içtimâî ilmî ve dînî açıdan bir takım gerekçelere dayanan bir zihniyetin tezâhürü olduğu kanaatindeyiz. Burada hemen belirtmek gerekir ki, bu tür hareketlerin özünde, zaman içerisinde çoğunlukla örfe dayalı olarak ortaya çıkan bid'atlardan⁶ uzaklaşmak ve yeniden Kur'an ve sünnete dönmek çerçevesi bir İslam anlayışı sergileme mantığı yatar. Bu çağrı, görünüşte prensip olarak doğru ve kimsenin itiraz edemeyeceği bir hakîkattir. Ancak, her nedense bu hareketler, istikrarın bozulduğu, siyâsî ve içtimâî buhranların yaşandığı dönemlerde meydana gelmesiyle dikkat çeker.⁷ Onun için bu tür hareketlerin bir tesâdüf sonucu olduğunu söylemek

3. Necdet Sakaoğlu, “Kadıızâdeliler-Sivâsîler”, *DBİA*, c. IV, ss. 367-369; Yılmaz, Necdet, *OTT*, ss. 449-452; Akkaya, Hüseyin, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Görülen Fikir Hareketlerinde Kadıızâdeliler-Sivâsîler Tartışması”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, c. VII, ss. 170-177; Cengiz Gündoğdu, “XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsîler-Kadıızâdeliler Mücâdelesi”, *İLAM*, c. III, sy., 1, (Ocak-Haziran 1988), ss. 37-72; Kara, Mustafa, “Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih-Medeniyet-Kültür*, İz Yay., İstanbul, 1996, c. I, s. 221; Türer, Osman, *Muhammed Nazmî*, ss. 22-29.
4. Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997. Bu eserde temel olarak XVII. Yüzyıl ile başlayan ve Kadıızâdeliler ile zirve noktasına ulaşan devlet yönetimi üzerindeki ulemânın nüfûzu ele alınmakla birlikte, Kadıızâdeliler zümresine dâhil olmayan ulemâ ve hatta Aziz Mahmud Hüdâyî gibi sûfilerin de etkilerine değinilmektedir.
5. Ahmet yaşar Ocak, konuyla ilgili yazdığı makaleye “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadıızâdeliler Hareketi” ismini vermiştir. Bkz. Ocak, *a.g.m.* s. 208.; Unan, Fahri “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Sünnî Muhâlefet: Birgivî Mehmet Efendi”, *Türk Yurdu*, sy., 36, Ankara, 1990; Karagöz, Mehmet, “Osmanlı Fikir Hayatında Kadıızâdeliler”, *Türkler*, Edit: Komisyon, Ankara, 2002, c. XI, s. 141.
6. Kadıızâdeliler hareketinin taşımış olduğu selefi anlayışın temel karakteristik özelliklerinden biri muhâliflerini “Bid'at” ehli olmakla itham etmektir. Bkz. Atay, Hüseyin, *İslam'ın İnanç Esasları*, Ankara, 1992, s. 125.
7. İktisadî gelişmeler ve bunların özel olarak tasavvufî genel olarak da ahlâkî yönü üzerine incelemelerde bulunan Sabri Ülgener, siyâsî, ve içtimâî buhranların yaşandığı dö-

zordur.⁸ Kadızâdeliler hareketi de Osmanlı Devleti'nin siyâsî ve ekonomik açıdan durağanlık yaşadığı, merkezî kontrolün zayıfladığı, İran ve Avrupa ülkele-ri ile sorunların sıklaştığı, Anadolu içinde isyanların baş gösterdiği istikrarsızlık, belirsizlik ve genel olarak gerilemenin başladığı bir süreçte ortaya çıkmıştır.

Bu anlamda İslam dünyasında taraftar toplayan ve tartışmalara sebebiyet veren ilk ciddi hareket, Moğol istilasının etkilerinin hala devam ettiği bir ortamda İbn Teymiye (661/1263-728/1328) ile başlamış⁹, talebesi İbnü'l-Kayyim el-Cevziye ile devam etmiştir¹⁰.

Bu çizginin XVI. yüzyıldaki temsilcisi ise Birgivi Mehmed Efendi (929/1523-981/1573)'dir. Birgivi Efendi, 929/1523 tarihinde Balıkesir'de doğar. Asıl adı, Takiyuddîn Mehmed'dir. Babası Pîr Ali Efendi, Balıkesir'de müderris idi. İlk tahsilini babasının yanında tamamlayan Mehmed Efendi, ardından İstanbul'a gelerek dönemin önde gelen âlimlerinden Ahîzâde Mehmed Efendi'den ders okur ve Rumeli Kazaskeri olan ve Kızıl Molla diye tanınan Abdurrahman Efendi'nin mülâzimi (asistanı) olur. Bu arada, Abdurrahman Efendi sayesinde Edirne kassâm-ı askerîsi¹¹ görevine tayin edilir. Camilerde vaazlar yapan Mehmed Efendi, etrafında gördüğü ve tasvip etmediği ücretle Kur'an okuma, kadılar ve diğer devlet erkânı arasında rüşvetin yaygınlaşması, zengin çocuklarına hak etmedikleri halde ilmî payeler verilmesi gibi, Osmanlı'da içtimâî çözümlenin ve kemâlden zevâle gidişin habercisi hadiseleri kürsüden eleştirerek insanları bid'atlerden uzaklaşmaya, Kur'an ve sünnete ittibâyâ çağırır. Ardından, bu ko-

nemlerde bu gelişmelere paralel ve doğru orantılı olarak toplumların da zihniyet gelişim ve değişiklikleri yaşadığını söyler. Bkz. Ülgener, Sabri F., *İktisâdî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, 1991, s. 11 vd.

8. Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, s. 208.

9. İbn Teymiye'nin tasavvufî görüşlerini ve sûfilere karşı tavrını inceleyen çağdaş araştırmacıardan Tıblavî Mahmud Sa'd, İbn Teymiye'nin tasavvuf karşıtı ve sûfî düşmanı olmayıp, bunun kendisini sevmeyen kişilerce ortaya atıldığını, onun Kur'an ve sünnete bağlı sûfilerden Fudayl b. İyaz, Ebu Süleyman Dârânî, Maruf-ı Kerhî gibi sûfileri övdüğünü, tasavvuf kültüründen istifâde ederek tasavvuf hakkında eserler yazdığını belirttiikten sonra, onun selefi bir zâhid olduğunu delilleriyle ortaya koyar. Ayrıca, Tıblavî, bu yanlış anlayışın günümüze kadar devam ettiğini ortaya koymak için bir hatırasını anlatır. Buna göre, bir gün Mısır'ın meşhur âlimlerinden Abdülhalim Mahmud ile karşılaşır ve kendisine nelerle iştiğal ettiğini sorunca "*İbn Teymiye'de muhabbet*" konusuyla ilgili bir çalışma ile meşgul olduğunu söylediğinde Abdülhalim Mahmud'un, "*İbn Teymiye'de muhabbet var mı ki?*" diye cevap verdiğini söyler. Bkz. Tıblavî, Mahmud Sa'd, *İbn Teymiye'de Tasavvuf (et-Tasavvuf fi Turâs İbn Teymiyye)*, çev.: Ali Durusoy, İnsan Yay., İstanbul, 1989, s. 10.

10. Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, ss. 212-213.

11. Kassâm-ı Askerî: Yeniçeri ocağı efrât ve zâbitânından ölenlerin metrûkâtına âit işlerle meşgul olan heyet arasındaki şer'î memur hakkında kullanılan bir tabirdir. Bkz. Pakalın, *OTDTS*, c. II, s. 210.

nularda halkta bir gelişme görememesi üzerine, kassâm-ı askerî iken aldığı paraları iade ederek, İstanbul'daki Bayramiyye şeyhlerinden Abdullah-ı Karamânî'ye intisâb eder. Ancak fitratına pek uygun olmayan bu yolda, şeyhinin de tavsiyesi ile Sultan II. Selim'in hocası Birgî'li Atâullah Efendi (ö. 979/1571)'nin yaptırdığı medreseye müderris olur ve burada şöhret bulur. Mehmed Efendi, bu tarihten sonra Birgîvî olarak anılmaya başlar pek çok talebe yetiştirir ve Birgî'de 981/1573 tarihinde vefât eder. Birgîvî Mehmed Efendi, hayatının sonuna kadar bildiği doğruları hiç çekinmeden söyleyen, dürüst ve tavizsiz bir ilim adamı olarak tanınmış, döneminin içtimâî sorunlarıyla ilgilenmiş ve hatta bu münâsebetle bir ara İstanbul'a giderek Sokollu Mehmed Paşa'yı ikâz etmiş ayrıca, dönemin bir âdeti olan padişahlara eser sunma geleneğine de itibar etmemiştir.¹²

Kâtip Çelebi'nin Birgîvî hakkındaki kanaati şöyledir: “*Birgîli Mehmed Efendi şer'î ilimlerde müdakkık ve muhakkık bir kimse olup, bazı şeyhlerden iştirildiği üzere aklî ilimlerden de mantık fennini gayet iyi bir şekilde tahsil etmiş, ömrünün yarısını bu uğurda tüketmişti. Lâkin, diğer felsefî ve aklî ilimler meşrebine muvâfık olmadığı için yazdığı kitaplarda onları red ve inkâr etmiş, halkın örfüne ve ahvâline vakîf olmak için tarih de okumamış*”¹³. Katip Çelebi bu ifâdelerle, bir yandan Birgîvî'nin ilmî yetkinliğini takdir ederken, diğer yandan da eksikliğini tespit eder ve “*Lâkin bunca mücâdele ve münâkaşalardan sonra ileri sürdüğü teklifler, örf ve âdete muhâlif olmakla hiçbir işe yaramadı*”¹⁴ diyerek bu şekilde bir din bilgini-nin sosyal bilimler hakkında malumat sahibi olmasının lüzûmunu ortaya koyar¹⁵.

Konumuz açısından önem arz eden, dönemin mutasavvıflarının genel özelliği olan Sünnî düşünceye karşı, Birgîvî Mehmed Efendi'nin sünnî muhâlefet sayılabilecek fikirleri¹⁶ ve tasavvuf hakkındaki düşüncelerine gelince denilebilir

12. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Kâtip Çelebi, *Mîzânu'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak (İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü)*, sad.: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul, 2001, ss. 133-136; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, ss. 354-355; Bursalı, *OM*, c. I, ss. 253-256; Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgîvî Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisâtındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992, ss. 24-69; Emrullah Yüksel, “Birgîvî”, *DİA*, c. VI, ss. 191-194; Kasım Kufralı, “Birgîvî” *İA*, c. II, ss. 634-635; Aksoy, Hasan, “Birgîvî (Birgî'li) Mehmed Efendi”, *TDEA*, c. I, s. 447; Mehmed Demirci, “Birgîvî ve Tasavvuf”, *İmam Birgîvî*, yayına haz: Mehmet Şeker, Ankara, 1994, s. 59-66; İsmail Kara, “Birgîvî Mehmed Efendi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, İz Yay., İstanbul, 1996, ss. 20-21.
13. Kâtip Çelebi, *Mîzânu'l-Hak*, s. 135.
14. Kâtip Çelebi, *a.g.e.* s. 136.
15. Katip Çelebi Kadızâdeliler-Sivâsiler tartışmasını ele aldığı *Mîzânu'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak* adlı esere de “Aklî İlimlerin Lüzûmu” nu anlatarak başlamıştır. Bkz. Kâtip Çelebi, *Mîzânu'l-Hak*, ss. 38-47.
16. Birgîvî'nin Kadızâdelilere referans teşkil eden fikirleri hakkında geniş bilgi için bkz. Unan, Fahri, “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünnîliğine Sünnî Muhâlefet: Birgîvî Mehmed Efendi”, *Türk Yurdu*, ss. 33-42.

ki,¹⁷ onun tasavvufa mesâfeli durmasının sebeplerinden biri, fitratından kaynaklanan bir durumdur. Bunu en iyi sezen de, bir ara kendisine intisâb ettiği Bayramiye şeyhlerinden Abdullah-ı Karamânî olmuş ve bu münâsebetle kendisini tekrar zâhirî ilimlere yöneltmiştir. Ahmet Yaşar Ocak, Birgivi'yi, bütün hayatı boyunca hiç taviz vermeden bid'atlerle mücâdele etmesi yönüyle İbn Teymiye'ye benzeter ve toplumda baş gösteren siyâsî ve içtimâî sorunların kaynağını, İbn Teymiye gibi, yanlış din anlayışında bularak, onun bir anda yüzyılların birikimi sorunları halledebilme zan ve hatasına kapıldığını söyler.¹⁸

İslam toplumlarında din anlayışı sorgulandığında, Birgivi'nin yaklaşımında da görüldüğü gibi, ilk hedef, her an göz önünde olan mutasavvıflar olmuştur. Hulusi Lekesiz, bu açıdan Birgivi'nin devrin genel durumu hakkındaki problemi görmekle birlikte, bunun sebepleri konusunda aynı başarıyı gösteremeyerek, tenkitlerini günlük hayatta her an göze çarpan aksaklıklara ve dolayısıyla devrin şartlarına göre, günlük hayatta büyük etkisi olan tarikatlara yönelttiğini ifade eder.¹⁹ Bu tür yaklaşımlar, hangi alanda olursa olsun, problemleri doğru tespit etmek ve bunlara köklü çözümler sunmak yerine, günü kurtarmaya yönelik popülist adımlardır.

Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, Birgivi'nin fikirlerini, o zamana kadar yerleşmiş düzeni bozacağı kanaati ile genel olarak kabul etmemiş, ancak, semâ ve deverân husûsunda aynı görüşte birleşmişlerdir.²⁰ Birgivi'nin *Tarikâtü'l-Muhammediyye*'sini şerh eden²¹ ve bu arada tanıma imkanı bulan İmam Abdülganî Nablûsî (1144/1731)'ye göre, o, ehli sünnet çizgisindeki sâdât-ı sûfiyyeyi değil, kendilerini tasavvufa nispet iddia ettikleri halde, onun ehli olmayanları eleştirmiş ve bunlara müteşeyyih diye hitâb etmiştir.²² Hatta Birgivi, tasavvufu ilgili *Risâletün fi'z-Zikr bi'l-Lisân* isimli eser kaleme almış, hafî zikri müdafaa etmiş,²³ ilk dönem sûfilerinden nakillerde bulunmuştur.²⁴ Ancak devrindeki ta-

17. Birgivi'nin tasavvufî yönü hakkında bkz. Demirci, "Birgivi ve Tasavvuf", *İmam Birgivi*, ss. 59-66; Arslan, *a.g.e.* ss. 62-69.

18. Ocak, *Kadizâdeliler Hareketi*, ss. 210-213.

19. Lekesiz, M.Hulusi, "Osmanlı İlim Zihniyeti: Teşekkülü Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu Dergisi*, c. XI, sy., 49, (Eylül 1991), ss. 24-25.

20. Ocak, *Kadizâdeliler Hareketi*, ss. 212.

21. İmam Nablûsî bu eseri *Hadikatü'n-Nediyye Şerhu't-Tarikati'l-Muhammediyye* isimle şerh ettiği gibi, eserin hadis ravîleri hakkında *Zehru'l-Hadîka fî Zikri Ricâli't-Tarîka* isiminde bir eser de kaleme almıştır. Bkz. Arslan, *a.g.e.* ss. 119-120.

22. Arslan, *İmam Birgivi*, s. 66. Birgivi'nin ünlü eseri *et-Tarikâtü'l-Muhammediyye ve's-Sîratü'l-Ahmediyye* de tasavvufî eser olarak kabul edilmiştir. Bkz. Arslan, *a.g.e.* s. 110; Yüksel, *a.g.m.* s. 193.

23. Arslan, *a.g.e.* s. 122.

24. Aynı eser, s. 66.

savvuf ehlinde gördüğü hataları da, diğer konularda olduğu gibi eleştirmekten geri durmamıştır. Bu dönemde tasavvuf çevresinden çeşitli fikirlerinden dolayı İsmail Maşukî (ö. 945/1538-39), Bosnalı Şeyh Hamza Bâlî (ö. 969/1561-62), Muhyiddîn-i Karamânî (ö. 957/1550) gibi idam edilen şeyhlerin; İbn Kemâl ve Ebussuûd gibi tasavvufî çevrelerle yakın diyalog içerisinde bulunan şeyhülislamların yanında, Çivizâde Muhyiddîn Mehmed Efendi (ö. 954/1547) gibi İbn Arabî ve Mevlânâ'yı küfürle itham eden²⁵ bir şeyhülislamın bulunduğu da unutulmamalıdır. Halbuki, Osmanlı Devleti'nin özellikle XVII. yüzyıla kadar fâkih-sûfi birlikteliği ile gerçekleştirmek istediği “*Ahlak Toplumunu*” anlayışının özünde hoşgörü bulunmakta olup, millî, İslâmî ve insânî bir temele sahiptir.²⁶ Osmanlı Devleti'nde yönetiminde “âdâb” ve bu âdâbı inşâ ve idâme ettirecek “edeb”li kişiler, çok önemli idârî esâsî teşkil etmektedir.²⁷ Bunun için ulemâ ve mutasavvıfların, devlet nezdinde dâima önemli bir konumu olmuştur. Ancak, Kadızâdeliler hareketi XVII. Yüzyıldan itibaren, bu iki zümrenin arasında derin ayrışmalar yaşanmasına neden olmuştur.

Hülâsâ olarak diyebiliriz ki, Birgivî Mehmed Efendi, İslâmî ilimler konusunda kendisini iyi yetiştirmiş ve eserleri sadece Kadızâdeliler tarafından değil, birçok âlim tarafından beğenilerek üzerine şerhler yazılan müdekkik bir âlim, fikirlerinde samimî, toplumda var olan bozuklukları tespit edebilen ve bunları hiç çekinmeden en üst makamlara kadar ileten bir şahsiyettir. Ancak, felsefî ve aklî ilimlerdeki eksikliği nedeniyle bozuklukların kaynağını teşhis hususunda, meseleyi daha etraflı bir şekilde ele almayarak, biraz da tasavvufa soğuk olan fıtratı icabı bazı aksaklıklarını gördüğü tarikatları eleştirmekten geri kalmamıştır. Bu yönüyle de, kendisinden sonraki kuşaktaki Kadızâdelilere referans olurken, eseri *et-Tarîkatü'l- Muhammediyye ve's-Sîratü'l-Ahmediyye* onların el kitapları haline gelmiştir.

25. Öngören, *Osmanlı'da Tasavvuf*, s. 354-355; Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, ss. 154-155; a. mlf., “Düşünce ve Bilim Tarihi (1300-1600)”, *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)*, yayın yönetmeni, Sinâ Akşin, İstanbul, 1988, s. 114-115; İpşirli, “Çivizâde Muhyiddîn”, *DİA*, c. VIII, s. 348. Dönemin padişahı Kanunî Sultan Süleyman Çivizâde'nin bu büyük mutasavvıfları küfürle itham etmesini ve bunu bir fetvâ ile kendisine sunmasını kabullenmemiş ve bir süre sonra görevinden almış (Yurdaydın, *a.g.e.* aynı yer), hatta bir şiirle onu eleştirmiştir. Bu şiir şöyledir:

“Âşığa ta'n eylemezdi müftî-i bisyâr-fen,
Fenn-i sır-ı aşktan bilseydi bir miktar fen,
Şeyhülislâmın diyen, bir tıfl-ı ebcedhân olur,
Mekteb-i aşkımda ol yâr, idicek izhâr fen”.

Şiir ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın tasavvufî yönü ile ilgili geniş bilgi için bkz.: Öngören, *Osmanlı'da Tasavvuf*, ss. 250-256.

26. Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980, s. 331 vd.

27. Lewis, Bernard, *İslâm'm Siyasal Dili* (Çev.: Fatih Taşar), İstanbul, 1992, s. 46 vd.

TARTIŞMANIN TARAFLARI

Kadızâdeliler-Sivâsiler tartışması, XVII. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra başlayarak, arada bazı sessiz geçen yıllar olmakla birlikte, yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Bu esnâda iki taraftan da ön plana çıkan şahsiyetler vardır. Tartışmanın konularına ve seyrine geçmeden önce bu şahsiyetleri tanımak tartışmayı daha iyi değerlendirme imkanı sunacaktır. Bu şahsiyetler şunlardır:

1. Küçük Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1045/1635) ve karşısında Abdülmecîd-i Sivâsî Efendi (ö. 1049/1639),
2. Üstünânî Mehmed Efendi (ö. 1072/1661) ve karşısında Abdülehad Nûrî Efendi (1061/1651),
3. Vâî Mehmed Efendi (ö. 1096/1685) ve karşısında Niyazî-i Mısırî (öl. 1105/1694).

Şimdi de, bu şahıslardan Kadızâdeliler tarafını temsil edenlerin hayatları ve fikrî yapıları hakkında kısa bilgiler verelim. Böylece, *Kadızâdeli* zihniyeti daha kolay anlaşılacaktır. Mutasavvıfların hayatlarını hakkında müstakil çalışmalar ve bunların tartışmadaki yeri hakkında çeşitli makaleler bulunduğundan tekrar etmek istemedik. Üstelik, tartışmayı başlatan Kadızâdeliler olup, mutasavvıflar cevap veren ve savunan konumundadırlar.

Kadızâdeliler

Kadızâdeliler veya halk arasında *fakih* kelimesinden bozma *fakılar*²⁸ şeklinde tanınan vâizlerden, özellikle üç şahsiyetin ön planda olduklarını görüyoruz. Üç vâizin adı da Mehmed'tir.

Küçük Kadızâde Mehmed Efendi²⁹

Kadızâde Mehmed Efendi 990/1582 tarihinde doğmuştur. Babası, Balıkesirli Doğancı Mustafa isminde bir kadıdır. İlk tahsilini memleketinde Birgi-

28. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 354; Ocak, "Kadızâdeliler Hareketi", s. 220.

29. Küçük Kadızâde denmesinin nedeni, "Vâiz Emir" diye tanınan İştibî Abdülkerim Efendi'den hilâfet alan ve Kadırğa'da Sokullu Mehmed Paşa Tekkesi'nde şeyhlik yapan, aynı zamanda, Ayasofya Camii vaizliğini de yürüten Büyük Kadızâde Mehmed Efendi (ö. 1041-1631)'den tefrik etmek içindir. Bkz. Uzunçarşılı, *a.g.e.* s. 355; Nazmî, *Heddiyye*, s. 224; Yılmaz, *OTT*, ss. 125-126.

vî'nin talebelerinden tahsil ettikten sonra,³⁰ İstanbul'a gelerek Dursunzâde Abdullâh Efendi'nin müfidi (asistanı) iken, Tercüman Yunus Tekkesi şeyhi Tefsîrî Ömer Efendi'ye intisap etmiş ancak, Birgivî Mehmed Efendi gibi o da meşrebine muvafık bulmadığı bu yolu bırakarak Aksaray'daki Murad Paşa Camii'nde ders vermeye başlamıştır. Ardından Birgivîzâde Fazlullah Efendi'nin yerine Sultan Selim Camii vâizliğini üstlenmiştir. 1032/1622'de Beyazıd Camii vaizliğine geçen Mehmed Efendi, 1041/1631'de Süleymâniye ve bilâhere Ayasofya Camii vâizi olmuş ve bu görevini sürdürürken 1045/1635 tarihinde hastalanarak 53 yaşında vefât etmiştir.³¹

Kadızâde Mehmed Efendi'nin fikirleri hakkında en doğru bilgileri bir ara talebeliğini yapan Katip Çelebi verir. Ona göre Kadızâde, düzgün bir ifade ile tesirli sözler söyleyen ve böylece duyanların sohbetini mutlaka dinlediği bir zattır. Ancak, sohbetlerinde daima “*tahta tepenler, düdüük çalanlar, yetiş Toklu Dede, yetiş Boklu Dede,*³² *şeklinde konuşur hiçbir vaazında çamur sıçratmaktan ve alay etmekten durmazdı*”³³. Bu tahkir ve tahrîk edici sözleri, semâ ve deverân hakkındaki düşünceleri ile başta Halvetîler olmak üzere Mevlevîlerin de tepkisini çekmişti. Yine Kâtip Çelebi'ye göre “*Derslerinin ekserisi sathîce ve basit idi. Çünkü aklî ilimler semti ile âşinâlık peydâ etmemiş*”³⁴ bir şahsiyetti. Bunun için de, tefsir derslerinde aklî ilimlere dâir yer geldiğinde, “*yazar felsefilik yapmış*” der, felsefe ve mantık gibi aklî ilimlerle uğraşanları iman dairesinin dışından kabul ederdi. Bunu ifade etmek için de:

-
30. Abdülbâki Gölpinarlı, Kadızâdenin bizzat Birgivî'den ders okuduğunu yazmaktadır (Bkz. Gölpinarlı, *Mevlevîlik*, s. 158). Ancak bu bilgi doğru değildir. Kadızâde Mehmed Efendi, 990/1582'de doğarken, Birgivî Mehmed Efendi 981/1573'de vefât etmiştir.
31. Kâtip Çelebi, *Mîzânu'l-Hak*, ss. 137-138; a. mlf., *Fezleke*, c. II, ss. 182-183; Naimâ, a.g.e. c. VI, ss. 2717-2718; Şeyhî, *Vekâyiü'l-Füzelâ*, c. I, s. 59; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, ss. 355; Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Faruk*, c. VII, s. 57; Yürdaydın, “Kadızâdeliler (Fakırlar)”, *Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul, 1988, s. 251-252; a. mlf., *İslam Tarihi Dersleri*, ss. 125-126; Gölpinarlı, *Mevlevîlik*, ss. 158-160; Zifli, Madeline C., a.g.m. s. 66; Çavuşoğlu, Semiramîs, “Kadızâdeliler”, *DİA*, c. 24, s. 100.
32. Orhan Şaik Gökyay, Kadızâde Mehmed Efendi'nin, İstanbul'un fethinde bulunan zâtlardan biri olan Toklu Dede (Duğlu Baba)'ye benzeterek, tekkelileri tahkir etmek için bu mütecâviz ifâdeyi kullandığını, bu isimde bir zâtın bulunmadığını bildirir. Bkz. Katip Çelebi, *Mîzânu'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak*, haz.: Orhan Şaik Gökyay, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1972, s. 155.
33. Katip Çelebi, *Mîzânu'l-Hak*, ss. 142.
34. Katip Çelebi, a.g.e. ss. 141; Muallim Cevdet, *Mekteb ve Medrese*, haz.: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul, 1978, s. 85.

“Mantikîler olur (veyâ ölüür) ise gam değil,
 Kelâm-ı felsefe fülse değer mi?
 Ana sarrâf-ı keyyis baş eğer mi?
 Zirâ onlar ehl-i imân değil”³⁵ şeklinde beyitlerini okurdu³⁶.

Kurnaz, çok muhteris, hitâbeti güçlü ve cerbezeli bir şahsiyet olan Kadızâde, bu yönüyle devrin siyâsî ve içtimâî anlamda bozulmuş olan şartlarından ve halkın bunlara karşı gösterdiği tepkilerden istifâde ederek, bütün bu buhran ve dejenerasyonun sebebinin şeriatın uzaklaşma şeklinde göstererek, kendisini şeriatın hâmisî kabul etmiş ve olumsuzlukların faturasını da tarikatlara kesmiştir.³⁷ Bir çıkış yolu arayan halk, Kadızâde’nin bu yöndeki sözlerine teveccüh göstermiştir. Kadızâdenin niyetini sezen ve bâtinî ilimlere vakıf olan mu tasavvıflar ise ona mesâfefeli davranarak, cehâletini anlamış ve istihfâfla mukabelede bulunmuşlardır.³⁸ Katip Çelebi’ye göre, Kadızâde’nin yukarıda belirttiğimiz suçlamalarda bulunmasının temel amacı, “*muhâlafet et tanınırsın*” anlayışını kendisine düstur edinmesidir.³⁹

Sonunda, Kadızâde emeline ulaşır ve şöhreti, iktidar iplerini henüz eline almış bulunan IV. Murad’a kadar ulaşır, iltifatlarla mazhar olur. Bu sırada padişaha memleketin durumuna dâir manzum bir kasîde⁴⁰ ve *Tâcü’r-resâil fî menâhici’l-vesâil* isminde bir layiha sunar.⁴¹ Padişahın idâreyi kontrol amacıyla aldı-

35. Katip Çelebi’nin *Mizânu’l-Hak fî İhtiyâri’l-Ehak* isimli eserinin Orhan Şaik Gökyay tarafından yayınlanan baskısında (s. 111) bu dörtlüğün mısralarının yeri değişik olup şu şekildedir:

“Kelâm-ı felsefe fülse değer mi?
 Ana sarrâf-ı keyyis baş eğer mi?
 Mantikîler olur (veyâ ölüür) ise gam değil,
 Zirâ onlar ehl-i imân değil”.

36. Katip Çelebi, *a.g.e.* s. 141.

37. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 356; Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, s. 126.

38. Mehmed Murad, *Târih-i Ebu’l-Fâruk*, c. V, s. 301.

39. Katip Çelebi, *a.g.e.* s. 141.

40. Bu kasîde, “*Hâb-ı gafletten uyan ey âl-ı Osman bilmiş ol, Aç gözün elden gider taht-ı Süleyman bilmiş ol*” matlâıyla başlar ve memleketteki sosyal yaraları dile getirir. Buna göre İstanbul zevk ve safâ sürerken taşrada halk sefâlet içerisinde. Kasîde için bkz. Ali Emîrî, “Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi’nin IV. Murad’a Sunduğu Kasîde”, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, yıl: 2, sy., 14 (30 Nisan 1335), ss. 276-282.

41. Ahmet Yaşar Ocak, bu eserin İbn Teymiye’nin *es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye* isimli eserinin Kadızâde tarafından yapılan tercümesi olduğunu söyler. Bkz. Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, ss. 215-216. Vecdi Akyüz, İbn Teymiye’nin *es-Siyâsetü’ş-Şer’iyye* isimli eseri, kamu hukûkunun bir özeti mâhiyetinde olup, anayasa, idâre, genel kamu, mâliye hukûku gibi konuları ele alır. Bu eser, “Siyâset” adıyla Türkçe’ye çevrilmiştir. Bkz. İbn Tey-

ğı sert tedbirlerden olan kahvelerin kapatılması ve tütünün yasaklanması gibi uygulamaları bir fırsat olarak değerlendirir. Bu doğrultuda tütünün haram olduğuna dâir kendince aklı ve naklî deliller bularak içtihadda bulunur.⁴² Bu konuda kendisine itirazda bulunanlara da,⁴³ “*haramlığı kat’i olarak sâbit olmadığı takdirde padişâhın yasak etmesiyle terki lazım olup, terk etmeyenlerin vaktin padişâhının emrine uymamaları sebebiyle katilleri vâcibir*”⁴⁴ şeklinde kurnazca bir cevap verir. Bu durum, siyâsî açıdan IV. Murad’ın da işine gelmektedir. Neticede bütün bunların verdiği rahatlıkla fikirlerini daha rahat söyleme fırsatı bulurken, ceahâletinin bir göstergesi olarak daha da ileri giderek, devlet büyüklerine bile fütursuzca sözler söylemekten geri durmamıştır.⁴⁵

Üstüvânî Mehmed Efendi

Üstüvânî Mehmed Efendi, aslen Şam’lı olup, memleketinde birisini öldürdüğü için kaçarak İstanbul’a gelmiş ve Ayasofya Camii’de direk dibine oturup somaki direğe dayanarak vaaz ve nasihatta bulunduğu için “Üstüvânî” diye tanınmıştır.⁴⁶

miye, Siyâset (es-Siyâsetü’ş-şer’iyye), terc.: Vecdi Akyüz, Dergah Yay., İstanbul, 1985. Vecdi Akyüz, Kadızâde Mehmed tarafından yapılan tercümenin direk İbn Teymiye nüshasından olmayıp, onu “*Mi’râcu’l-iyâle ve minhâcu’l-adâle*” ismiyle özet olarak ilk tercüme eden Âşık Çelebi Pîr Mehmed b. Ali (ö. 979/1572)’nin eserine bazı şiir ve fıkra ilâve edilerek yapıldığını ve bazı nüshâlarında isminin *Nushu’l-hukkâm ve sebübü’n-nizâm* şeklinde olduğunu söyler. Bkz. İbn Teymiye, *a.g.e.* s. 7.

42. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. VI, s. 2719; Uzunçarşılı, *a.g.e.* c. III/1, s. 356.

43. Kadızâde’ye yapılan itiraz şu beyitle özetlenir:

Halkı men eylemeden sana ne girer ne çıkar?

Vâiz! Yoksa duhan (tütün) ile kırâmet mi kopar. Bkz. Naimâ, *a.g.e.* s. 2719.

44. Naimâ, *a.g.e.* s. 2719; Heyet, “Osmanlı’ya Bakış Kültürel Soğuma ve Kadızâdeliler”, *Büyük Türk Klasikleri*, c. V, s. 36; Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, s. 126.

45. Kadızâde’nin bu tür konuşmalarından birini devrin tarihçilerinden Naimâ şöyle nakleder: “Meclisinde hazır bulunanlar can kulağı ile dinlerlerdi. Ve hale uygun olarak söz gelişi edip, “Hoca Nasrüddin çift sürerken küçük öküz hareket ettikçe büyük öküzü dövermiş, niçin diye soranlara, büyük öküz işaret etmedikçe küçük öküz hareket edemez” şeklinde hikayeyi nakledip, büyükleri yerinde, mecliste hazır olanlardan niceleri sıkılıp utandılar. Hatta bazı bilginler kalkıp, “*dayak ve zorla kürsüden indirelim*” deyu hücum etmek istediler. Şeyhülislam Kadızâde’nin düşmanı iken “*yeri değildir, padişâhın huzurunda edepsizlik doğru değildir*” deyu mâni olmuşlar”. Bkz. Naima, *Naimâ Tarihi*, c. III, s. 1223.

46. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2091; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 359; Yurdaydın, “*Kadızâdeliler*”, *Osmanlı Devleti*, s. 252; a. mlf., *İslam Tarihi Dersleri*, s. 128; Gölpınarlı, *Mevlevilik*, ss. 160-161; Ahmet Refik, *Osmanlı’da Hoca Nüfûzu*, s. 76.

Kadızâdelilerin en cerbezeli ve riyâkarı olarak tanınan Üstüvânî Mehmed Efendi, kısa sürede saraydan sohbetini dinleyenler vasıtasıyla padişah hoca-sı Reyhan Ağa'nın dikkatini çeker ve onunhâmiliğinde has odada yaptığı sohbetler neticesinde, *Padişah Şeyhi* olarak her tarafta tanınmaya başlar. Neticede kendisiyle aynı düşünceyi paylaşan Sultan Ahmed Camii vâizi Şeyh Veli, Çavuşzâde, Köse Mehmed, Süleymâniye vâizi Şeyh Osman ve Çelebi Şeyh gibi zevât ile birlikte hareket ederek İstanbul'un bu büyük camilerinin kürsülerinden tarîkat erbâbına karşı halkı tahrike sevk edecek vaazlar yaparlar.⁴⁷ Kaşık kullanmayı bid'at kabul ederek yasaklar, gördüğü her yerde resimlerdeki insan figürlerinin gözlerini bozarlar.⁴⁸ Aynı zamanda bu vâizler grubu, devlet erkânına da dil uzatmaktan geri kalmamışlardır.⁴⁹ Bir öğrencisi tarafından vaazlarının kaydedilmesi şeklinde ortaya çıkan ve temel olarak ilmihal konularını içeren eserinde,⁵⁰ dönemin tartışma konularından deverân, teğannî, ezanın makamla okunması ve resim gibi konuları da ele alır. Çeşitli kitaplardan yaptığı nakillerle raks ve deverân yapılan toprağın üzerinde namaz kılmak câiz değildir fetvâsını verir.⁵¹ Bu sebeple de onun zamanında tekkeler yıkılarak toprağı denize dökülmeye başlanır. Üstüvânî, resmin haram olduğu fikrinde yola çıkarak, "*Bir kimse bir ecnebî kimsenin evinde bir sûret görse gözünü bozmak câizdir*"⁵² demiştir.

Kısaca belirtmek gerekirse, Üstüvânî döneminde Kadızâdeliler hareketi doruk noktasına ulaşmıştır.⁵³

47. Naimâ, *a.g.e.* c. V, ss. 2091-2092; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 360; DGBİT, c. II, ss. 37-38; Yurdaydın, "Üstüvânî Risâlesi", *AÜİFD*, Ankara, 1969, c. X, s. 71; Sakaoglu, Necdet, "Kadızâdeliler-Sivâsiler", *DBİA*, c. IV, s. 368; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 97.

48. Yurdaydın, *Kadızâdeliler*, s. 252.; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 128.

49. Bu vâizlerden biri olan Çavuşzâde, devrin şâir Şeyhülislâmı Yahyâ Efendi'nin:

"*Mescidde riyâ-pîşeler etsün ko riyâyı
Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürâyî*"

şeklindeki, tasavvufta çok sık müracaat edilen sembolik dilin kullanıldığı dizelerinden dolayı onu küfürle ithâm etmekten çekinmemiştir. Bkz. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2093; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 360. Şeyhülislam bu dizelerle aslında bir yandan tasavvufa karşı olan sevgi ve bağlılığını dile getirirken, diğer yandan, o devirde selâtin câmilerinin kürsülerini işgal eden Kadızâdelilerin ikiyüzlü ve menfaatperest yönlerine de dikkat çekmiştir.

50. Hüseyin Gazi Yurdaydın bu risâlenin çeşitli nüshalarını inceleyerek tanıtmıştır. Bkz. Yurdaydın, "Üstüvânî Risâlesi", *AÜİFD*, c. X, Ankara, 1969, ss. 71-78.

51. Yurdaydın, *a.g.m.* s. 76; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 78

52. Yurdaydın, *a.g.m.* s. 78.

53. Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, s. 221.

Vânî Mehmed Efendi

Memleketine nispetle Vâni şeklinde şöhret olan Mehmed Efendi, Tebriz ve Karabağ'da tahsilini tamamladıktan sonra, Erzurum valiliği sırasında yakın diyalog içerisinde bulunduğu,⁵⁴ Fazıl Ahmed Paşa'nın davet ve sitayişleriyle İstanbul'a gelir. Valide Sultan Camii'nde başladığı vâizlikten, kısa sürede IV. Mehmed'in gözüne girerek padişah hocalığına kadar yükselir. Viyana seferinde ordu vâizi iken, savaşın zaferle sonuçlanmaması nedeniyle Bursa'nın Kestel kazasına sürülür ve burada 1096/1685'de vefât eder.⁵⁵

Vâni Mehmed Efendi, kendisinden önceki Kadızâdeliler zümresinin bütün temsilcileri gibi, devletin nüfûzunu kullanarak tarîkatlara saldırmış, tekkelerdeki cehrî zikri susturmaya çalışmıştır. Vâni Mehmed Efendi'nin karşısında mutasavvıfları temsil eden Niyâzî-i Mısırî, onun padişah vasıtasıyla neler yaptığı hakkında şunları söyler: "*Vanî, Sultan Mehmed'e yaklaşıma imkanı bulunca, Sultan Mehmed, camide, mescitte ve tekkelerde bulunan bütün zikir ehlini cehrî zikirten kesti, zikir ehlini darmadağın etti. Zikir yerlerini boşalttı. O kadar ileri gitti ki, zikir nûru insanların kalbinden tamâmen sönmeye yüz tuttu.*"⁵⁶ Bursalı Mehmed Tahir, Vâni Mehmed Efendi'nin, müslümanların kalplerinin tevhidine hizmet edemeyen bir kişi olduğunu söyler.⁵⁷

Kadızâdeliler olarak bilinen yukarıda zikredilen kişiler, her ne kadar Birgîvî Mehmed Efendi'nin yolundan gitmiş olduklarını iddia etseler bile, aralarında zihniyet, amaç ve eylem olarak farklılıklar bulunmaktadır. Bu konuda birçok madde yazılabilir ancak, tespit edebildiğimiz en temel farklılıklardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Kadızâdeliler ile kendilerine fikri referans olarak kabul ettikleri İmam Birgîvî arasında söylem benzerliği görülmekle birlikte zihniyet ve eylemlerde büyük bir fark bulunmaktadır. Bu bizhniyet farkını kısaca şu şekilde özetleyebiliriz:

- a) Birgîvî, meseleleri ilmî platformda ele alarak, başta *Tarîkat-ı Muhammediyye* olmak üzere, yazdığı eserlerle düşüncelerini ortaya koymaya çalışmış, devlet erkanı arasında tanıdıkları olmakla birlikte tarîkat ehline karşı siyâsî baskı yolunu denememiştir. Kadızâdeliler ise bu konuda bütün nüfûzunu kullanmışlardır.

54. Konyalı, İbrahim Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960, s. 551.

55. Müstakîmzâde, *Mecelle*, vr. 433b; Bursalı, *OM*, c. II, s. 50; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât*, sad.: Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1977, ss. 31-32; Kamil, Kepcioğlu, *Bursa Kütüğü*, *Bursa Eski Eserler Kütüphanesi*, nr.: 4519-4522, c. IV, s. 325; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 146; a. mlf., *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 417; Gölpinarlı, *Mevlevîlik*, ss. 166-168.

56. Aşkar, *Niyazî-i Mısırî*, s. 99; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 101.

57. Bursalı, *OM*, c. II, s. 50.

- b) Birgivî'nin yaklaşımında, bozulmaları düzeltmek fikri (ıslah) çerçevesinde, genel anlamda bir iyi niyet ve samimiyet varken, Kadızâdelilerde, ıslah görünümünde yıkıcı-yok edici, alaycı, aşağılayıcı, insanların duygularına hitabeden basit ve yüzeysel bir dil ve yaklaşım göze çarpar.
- c) Birgivî, tahsil edilen ilmi, yükselme ve dünyalık bir maksat veya şöhret amacıyla kullanmamış, aksine şöhret olduğu bir dönemde İstanbul'u terk edip küçük bir kasaba olan Birgi'ye giderek ilim taliplerine faydalı olmaya çalışırken, Kadızâdeliler "*muhalefet et meşhur olursun*" fehvâsınca yükselmenin ve şöhretin yollarını aramış ve ilmi bu yolda kullanmışlardır. Naimâ, bu konuda Kadızâdelilerin, "*acaba şöhret sahibi olmak için gök kubbeyi ne yüzden gümbürdeterek ve yüksek makamlara erişmek yolunu ne suretle bulsak*"⁵⁸ zihniyetinde olduklarını bildirir.
- d) Birgivî Mehmed Efendi, her ne kadar aklî ilimler okumamışsa da, şer'î ilimlerde kendisini çok iyi yetiştirmiştir. Kadızâdeliler ise, aklî ilimlerden bîhaber oldukları gibi, naklî ilimlerde de, Birgivî seviyesine ulaşmamış mutaassıp kişilerdir.⁵⁹
- e) Birgivî, görev yaptığı halde kassâm-ı askerî iken aldığı paraları iâde edecek kadar bırakılmı haramı, şüpheli olandan bile uzak dururken, Kadızâdeliler rüşvet şebekesi kurmuşlardır.

TARTIŞMA KONULARI

Devrin ulemâsı başta olmak üzere, padişah, sadrazam ve şeyhülislamlarını da meşgul eden bu tartışmanın konularına baktığımızda, eskiden beri tartışılan ihtilaflı konular olduğunu görüyoruz.. Katip Çelebi, bu konuları ilk defa dillendiren Kadızâde Mehmed Efendi hakkında şöyle der: "*Bu türlü ihtilaflı meseleleri bir takım avanak kişileri ayaklarından bağlamak için köstek olarak kullanmıştı.*"⁶⁰ Naimâ ise, haramlığı kat'î delillerle sabit olmayan ve bu konuları helal sayanların, muteber kitaplarca kâfir olmadığı belirtilen konular şeklinde değerlendirir. Ancak Kadızâdelilerin "*elbet bu fiilleri irtikâb eden kâfir olur*"⁶¹ dediklerini nakleder. Tartışma konularını üç ana başlık halinde ele alabiliriz:⁶²

58. Naimâ, *a.g.e.* VI, 2720.

59. Uludağ, Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yay., İstanbul 1999, 68-69.

60. Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 142.

61. Naimâ, *a.g.e.* c. VI, s. 2720.

62. Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadızâdeliler", *DİA*, c. XXIV, s. 100.

1. Tasavvufî konular: Semâ' deverân ve zikirle ilgili olanları
2. İnanç ve ibâdetlere dâir konular: Hızır'ın sağ olup-olmadığı, ezan ve mevlidin makamla okunabilmesi (teğannî), Hz. Peygamber'in ismi duyulunca söylenen salavât (tasliye) ve sahâbeye söylenen tarzîyenin câizliği, İbn Arabî'nin küfürle ithâmı, Yezid'e lânet okunması, kabir ziyâretleri, bid'atler, cemaatle nafîle namaz kılmanın câizliği gibi konulardır.
3. İçtimâî Konular: Tütün ve kahve, rüşvet, selam verirken eğilme ve namaz sonrası musâfaha gibi konulardır.

Şimdi, başta mutasavvıflar olmak üzere savunucularının küfürle ithâma varan çeşitli sözlü ve fiilî tacizlere maruz kaldığı bu konuların neler olduğunu maddeler halinde görelim:

1. Eşyanın hakikatinden bahseden aklî ve riyazî ilimlerin tahsilinin meşrû olup olmadığı,
2. Hızır (a.s.) hayatta olup olmadığı,
3. Ezan, nât, mevlîd gibi şeylerin güzel sesle ve makamla okunmasının caiz olup olmadığı,
4. Tarikat erbabının yaptıkları sema' ve deverânın meşrû olup olmadığı,
5. Cuma namazında hutbe okunurken peygamber ve sahabe isimleri geçtiğinde, peygambere "tasliye" (sallallahü aleyhi ve sellem) ve ashâba "tarziye" (radiyallahü anh) demenin caiz olup olmadığı,
6. Tütün, kahve, sigara ve sonradan bulunan keyif verici şeylerin haram olup olmadığı,
7. Hz.Peygamberin ebeveyninin imanla ölüp ölmedikleri,
8. Firavun'un mü'min olarak ölüp ölmediği,
9. İbn Arabî'nin velî veya kâfir olup olmadığı
10. Hz. Hüseyin'in şehâdetine sebep olan Yezid'e lanet edilip edilemeyeceği,
11. Hz.Peygamber zamanından sonra ortaya çıkan bid'atların yapılmasının caiz olup olmadığı
12. Kabir ve türbelerin ziyaret edilmesinin caiz olup olmadığı
13. Regâib, Beraat, Kadir gibi kandil gecelerinde cemaatle nafîle namaz kılınıp kılınamayacağı,
14. Büyüklere ayağa kalkmanın, selam alırken eğilmenin ve onların el, ayak ve eteklerinin öpülmesinin doğru olup olmadığı,
15. *Emr bi'l-ma'ruf ve nehy ani'l-münker*'in hangi durumlarda vacip olduğu
16. Rüşvetin bazı durumlarda caiz olup olmadığı,⁶³

63. Naîmâ, *Naîmâ Tarihi*, c. VI, s. 2718; Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, ss. 35-156; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III, s. 357 ; Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Fâruk*, Matbaa-i

Şeriat ve millet kelimeleri aynı anlamlara gelmekle birlikte bazen erâdîf olarak da kullanıldığına göre Muhammed ümmetinden birinin İbrahim ümmetindenim demesi câiz olur mu?

İbrahim'in Allah'ı tesbih etmesi hâl ile midir, kâl ile midir?

İslâm'da avlanan bütün hayvanların yenilip yenilemeyeceği

Hasan ile Hüseyin'in dedelerinin kılıcı ile öldürülüp öldürülmediği
Kadızâdelilerden sonra musâfaha yapmanın bid'at olup olmadığı.⁶⁴

TARTIŞMANIN AŞAMALARI

İlk tartışma konularına baktığımızda, özellikle Osmanlı Devleti'nin devâle yöneldiği, siyâsî ve içtimâî buhranın yaşandığı bir dönemde, eğilimi doldurmayacak kabilden sıradan meseleler olduğu görülmektedir. Rağmen, Kadızâdeliler tarafından en temel ve âcil sorunlar şekline takdim edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren başlayan ancak XV. yüzyıldan itibaren ülemâ ile sûfîler arasındaki hoşgörülü, diyalog ve mutasavvıfî tartışmalarına karşın, buldukları köy ve şehirlerde câmi kürsütekkelere yürüttükleri zikir, sohbet, nasihat ve ilim öğretimiyle halkın irşâdî ve şahsiyet eğitimi konusundaki gayretleri, ilâhî kadere kadar sürmüştür. Bu süreçte yaşamış olan sûfîler, aynı zaman-
da güzel bir ilim adamı, bazıları şâir ve musikîşinastırlar.⁶⁵ İşte, bu güzel
öznel olmasındaki en etkili faktörlerden biri, Kadızâdeliler hareketidir.

Kadızâdeliler-Sivâsîler tartışması yukarıda belirtildiği üzere Kadızâdeliler-
Sivâsîler tartışmasının karşısında üç sûfînin yer almasıyla gerçekleşmiştir. Bu nedenle
bu aşamada değerlendirilmiştir. Bunlardan ilk aşama Kadızâde Meh-
med'in onun karşısındaki Abdülmecîd-i Sivâsî arasında gerçekleşmiştir.⁶⁶

⁶⁴ İstanbul, 1329, c. VII, s. 58-59; Yurdaydın, *Türkiyenin Dîni Tarihi*, s. 118; a. s. 126-127; Sakaoğlu, Necdet, "Kadızâdeliler-Sivâsîler", c. IV, s. 369; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 95-96; Akkaya, Hüseyin, XVII. Osmanlı Devleti'nde Görülen Fikir Hareketlerinde Kadızâdeliler-Sivâsîler Tartışması", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, c. VII, s. 171; a. mlf., *a.g.e.* ss. 27-28; Nazmî, *Osmanlı*, s. 177-182; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 103; Çavuşoğlu, Semi, "Kadızâdeliler", *DİA*, c. 24, s. 100.

⁶⁵ Nazmî, *a.g.e.* s. 94-95; Nazmî, *Hediyye*, s. 176-179.

⁶⁶ Nazmî, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 345.

⁶⁷ Nazmî, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 345. Kadızâde Mehmed Efendi ile Abdülmecîd-i Sivâsî'nin tartışmaları tarih kitaplarında
bu şekilde ele alındığı gibi, Cengiz Gündoğdu tarafından akademik bir üs-

er-
a-
ıfî
uç
en
en
k-
a-
it-
sı-
â-

et-
ou
e-
ii-
.24

ş-
üş
şe
a-
n-
ğ1
ğ-

ir
la

a-
k-
di-
n-
m

zi-

a-

28

17. Din, Şeriat ve millet kelimeleri aynı anlamlara gelmekle birlikte bazen müterâdif olarak da kullanıldığına göre Muhammed ümmetinden birinin, İbrahim ümmetindenim demesi câiz olur mu?
18. Eşyanın Allah'ı tesbih etmesi hâl ile midir, kâl ile midir?
19. Denizde avlanan bütün hayvanların yenilip yenilemeyeceği
20. Hz. Hasan ile Hüseyin'in dedelerinin kılıcı ile öldürülüp öldürülmediği
21. Namazlardan sonra musâfaha yapmanın bid'at olup olmadığı.⁶⁴

TARTIŞMANIN AŞAMALARI

Yukarıdaki tartışma konularına baktığımızda, özellikle Osmanlı Devleti'nin kemâlden zevâle yöneldiği, siyâsî ve içtimâî buhranın yaşandığı bir dönemde, incir çekirdeğini doldurmayacak kabilden sıradan meseleler olduğu görülmektedir. Buna rağmen, Kadızâdeliler tarafından en temel ve âcil sorunlar şeklinde kabul ve takdim edilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren başlayan ancak XV. yüzyıldan itibaren görülen ulemâ ile sûfiler arasındaki hoşgörülü, diyalog ve mutasavvıfların devlet işlerine karışmayarak, buldukları köy ve şehirlerde câmi kürsülerinden ve tekkelerden yürüttükleri zikir, sohbet, nasihat ve ilim öğretimiyle aslı vazîfeleri olan halkın irşâdı ve şahsiyet eğitimi konusundaki gayretleri, XVII. yüzyıla kadar sürmüştür. Bu süreçte yaşamış olan sûfiler, aynı zamanda iyi yetişmiş bir ilim adamı, bazıları şâir ve musikîşinastırlar.⁶⁵ İşte, bu güzel tablonun bozulmasındaki en etkili faktörlerden biri, Kadızâdeliler hareketidir.

Kadızâdeliler-Sivâsîler tartışması yukarıda belirtildiği üzere Kadızâdelilerden üç şahsın karşısında üç sûfînin yer almasıyla gerçekleşmiştir. Bu nedenle tartışma üç aşamada değerlendirilmiştir. Bunlardan ilk aşama Kadızâde Mehmed Efendi ile onun karşısındaki Abdülmecîd-i Sivâsî arasında gerçekleşmiştir.⁶⁶

Amidi, İstanbul, 1329, c. VII, s. 58-59; Yurdaydın, *Türkiyenin Dînî Tarihi*, s. 118; a. mlf., *İslam Tarihi Derstleri*, s. 126-127; Sakaoğlu, Necdet, "Kadızâdeliler-Sivâsîler", *DBİA*, c. IV, s. 369; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 95-96; Akkaya, Hüseyin, XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Görülen Fikir Hareketlerinde Kadızâdeliler-Sivâsîler Tartışması", *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, c. VII, s. 171; a. mlf., *a.g.e.* ss. 27-28; Nazmî, *a.g.e.* s. 177-182; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 103; Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadızâdeliler", *DİA*, c. 24, s. 100.

64. Gündoğdu, *a.g.e.* s. 94-95; Nazmî, *Hediyye*, s. 176-179.

65. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 345.

66. Kadızâde Mehmed Efendi ile Abdülmecîd-i Sivâsî'nin tartışmaları tarih kitaplarında tafsîlatlı bir şekilde ele alındığı gibi, Cengiz Gündoğdu tarafından akademik bir üs-

Kadızzâde Mehmed Efendi, yukarıda belirtilen tartışma konularını kürsülerden anlatarak, halkın duygularına hitap etmek sûretiyle avam üzerinde etkili olmaya başlar. Üslubunun çekici olması sebebiyle, çok kimseler sohbetini dinlemeye gelir. Ancak, ilmî ve aklî olmaktan uzak, süslenmiş kelimelerle halkı tarikatlara ve tekkelere karşı tahrike kalkınca, 1628'de Aziz Mahmud Hüdâyî'nin vefâtından sonra İstanbul'daki en önde gelen sûfilerden biri konumuna gelen ve o sırada Sultan Ahmed Camii vâizliğini yürüten Sivâsî Efendi, kürsüden bunlara cevap vermekte gecikmez.

Sivâsî Efendi'nin Kadızzâdeliler karşısındaki fikirlerini şöyle özetleyebiliriz: Ona göre, ilim sâhibi olmayan bir sûfî, kapısız bir ev ve etrâfî çevrilmemiş bahçe gibidir, bu açıdan, kişiyi Allah'a ulaştıran bütün ilimlerin tahsilinin yapılmasının lüzumlu olduğunu, dolayısıyla, müspet ilimlerin tedrisinin de câiz olduğunu söyler.⁶⁷ Tartışmanın bu maddesiyle ilgili, bir sûfî olarak Sivâsî'nin müspet ilimleri tahsil etmeyi savunması, mutasavvıflar açısından pozitif bir görünüm ortaya koyarken, Kadızzâde'nin bunun karşısında olması, Kadızzâdelilerin yanında, devrin ilim zihniyetini ortaya koyması açısından da büyük önem arz etmektedir.

Sivâsî, tartışmanın diğer maddeleri hakkında ise, Hızır (a.s.)'ın sağ olduğunu,⁶⁸ semâ' ve deverânın meşrû olduğunu, İbn Arabî'nin Şeyh-i Ekber olduğunu, rüşvetle ücretin farklı şeyler olup, "ücret bitirdiğimiz işe göredir" diyenlerin rüşveti ücret gibi göstermelerinin yanlış olduğunu, ulemâya yakışanın tazim beklememek, avâma yakışanın ise tazim için âlim ve üstâda ayağa kalmak olduğunu, yani, ekâbirden bir kişi topluma geldiğinde ayağa kalkmanın bir sakıncasının bulunmadığını, hürmet ve tazim maksadıyla Hz. Peygamber (sav)'e tasliye, ashâba da tarziye'nin gerekli olduğunu, ezan ve mevlidin makamla okunabileceğini, Kadızzâdelilerin kaşığı dahi yasaklayan anlayışına karşı, Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sonra çıkan her şeyin bid'at olmadığını, ölen zevâtı anmanın ve kabirleri mum vs. yakmadan, edebince ziyâret etmenin faydalı olduğunu, ölen bir kişinin cenâzesinin tehlik ile kaldırmanın şeriata aykırı olmadığını, Rasûlullah'ın ebeveynin küfür zamanında öldüğünü ancak, imân üzere olduklarını, eşyanın Allah'ı tesbîhinin hem hâl, hem de kâl ile olduğunu, tütün

lup ile incelenmiştir. Bu açıdan tartışmanın bu bölümünü kısaca vermeyi uygun gördük. Geniş bilgi için bkz. Gündoğdu, *Abdülmeccid-i Sivâsî*, ss. 85-123; a.mlf., XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsîler-Kadızzâdeliler Mücadelesi, *İLAM*, c. III, sy., I, (Ocak-Haziran 1988), ss. 37-72; a.mlf., XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyâsî Otoritenin Ulemâ-Sûfî Yaklaşımına Dâir Bir Örnek: IV. Murad-Kadızzâde-Sivâsî", *Dini Araştırmalar*, c. II, sy., 5, (Eylül-Aralık 1999), ss. 203-223.

67. Abdülmeccid-i Sivâsî, *Mi'yâr-ı Tarîk*, Süleymâniye Ktp., Mihrişah Sultan Bl., nr. 300/3, vr. 28a-31b. Ayrıca bkz. Gündoğdu, *a.g.e.* s. 96-97.

68. Gündoğdu, *a.g.e.* s. 97-101.

ve kahvenin mübah olduğunu, denizden avlanılan her canlının yenilemeyeceğini savunmuştur.⁶⁹

Kadıızâde Mehmed Efendi ile Abdülmecîd-i Sivâsî arasındaki ilim ve zihniyet farkını tespit hususunda,⁷⁰ Nazmî Efendi tarafından rivâyet edilen bir tartışma büyük önem arz etmektedir. Bu tartışma şöyledir:

Sultan IV. Murad bir gün Sivâsî Efendi'ye: “Eşyânın tesbihi kâl ile midir, hâl ile midir?” diye sorduğunda, “Kâl iledir. Bizim dervişlerimizden işitenler vardır.” diye cevap vermiştir. Daha sonra Padişah, Kadıızâdeyi, davet edip, “Kadıoğlu, Sivâsî'ye eşyânın tesbihinden suâl ettim; kâl iledir ve dervişlerimizden işitenler vardır” dedi, öyle midir?” diye sorduğunda, Kadıızâde: “Hayır Padişâhım, Cenâb-ı Hak Kur'an-ı Kerim'de: “Hiçbir şey hâriç değil, hepsi O'nu hamd ve tesbih eder. Fakat siz onların tesbihini anlayamazsınız..”⁷¹ buyurduğu halde, Sivâsî Efendi “Anlarız ve işitiriz diye cevap vermiş.” Padişah tekrar Sivâsî Efendi'yi davet edip, “Kadıoğlu senin hakkında “Kur'an naslarını inkâr etti, kâfir oldu” diyor. Sen ne dersin?” dediğinde Sivâsî Efendi: “Padişahım bu adam Kur'an-ı Kerim'in tefsirinden habersiz, câhil ve inatçı bir kimsedir. Her ne kadar ilzam etsem kabul etmez. Şeyhülislam ve Kazaskerleri davet edin, huzurlarında karşılıklı olarak tartışalım” diye cevap verir. Bunun üzerine, Şeyhülislam ve Kazasker davet edilir. İçlerinde bulunan Şeyhülislam Yahya Efendi: “Padişahım ola ki, Kadıızâde bizim bir garazımız olduğunu zanneder. İmamımız Şâmî Hüseyin Efendi fazıl bir kimsedir, gelip aralarında karar versin, biz de temyiz edelim.” demiş. Sonra Hüseyin Efendi aralarında hüküm vermek üzere davete icabet edip, Sivâsî Efendi'ye hitâben “iddianız nedir?” diye sormuş. Sivâsî Efendi de: “Eşyânın tesbihi kâl iledir, mükâşefe erbâbı işitir dedik” demiş. Kadıızâdeye, “siz ne dersiniz?” diye sorduğunda, o da: “Cenâb-ı Hak, Kur'an'da: “...Siz onların tesbihini işitemezsiniz”⁷² derken, bunların “işitiriz” demesi, Kur'an'ın naslarına muhalif ve inkardır, küfürdür deriz” diye cevap vermiş. Bunun üzerine Sivâsî Efendi söz alarak Kadıızâde'ye karşı şunları söylemiş: “Malum oldu ki, Kur'an-ı Kerim'in tefsirinden habersizmişsiniz. Zira bu ayet-i kerîmede hitap kafirleredir. Yani herkesin işitip anlayamadığından, bazılarının işitip anlamamaları lazım gelmez. Mantıkta okumadın mı?

69. Aynı eser, ss. 97-113; a.mlf., XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsîler-Kadı-zâdeliler Mücâdelesi, İLAM, c. III, sy., I, ss. 49-62.

70. Bernard Lewis, Abdülmecîd-i Sivâsî ile Kadıızâde Mehmed Efendi arasındaki tartışmayı ve dolayısıyla genel olarak Kadıızâdeliler-Sivâsîler tartışmasını çok farklı bir şekilde değerlendirir. Ona göre Halvetiyye tarikatı Şiiliğe yakın ve Sünnîlik karşıtı bir tarikatır. Bu durumda tartışma Şiiliğe yakın anlayışı ile Halvetîlik ile Sünnîlik arasında cereyân etmiştir. Bkz. Bernard Lewis, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman: University of Oklahama Press, 1963, s. 159.

71. İsrâ Suresi, 17/24.

72. Aynı ayet.

"Selb-i külliyyenin nâkızı mucib-i cüzüyyedir"; yani, "tümünüüz anlamaz, bazılarınuz anlayıp, işitir" demektir.⁷³ Bu nev'i ayetler Kur'an-ı Kerim'de çoktur. Meselâ: "Yüzler (vardır) o gün ter ü tâzedir. Rablerine bakacaktır."⁷⁴ ayet-i kerimesi ve "Bedir Gecesi ayı nasıl gördüyseniz, o şekilde Rabbimizi göreceksiniz"⁷⁵ hadîs-i şerifinin delili ile; Cenâb-ı Hakk'ın, Kur'an-ı Kerim'de geçen "Ona gözler erişemez"⁷⁶ ifâdesi, "bütün gözler görmez, bazıları görür demektir" dediklerinde, Hüseyin Efendi: "Bize kuşların dili öğretili."⁷⁷ ve "Bir karınca dedi ki: Ey karıncalar yuvalarınıza gidin"⁷⁸ ayet-i kerimeleri de eşyanın tesbihlerinin kâl ile olduğuna delildir." diye ilâvede bulunarak Padişah'a: "Padişahım, Sivâsî Efendi âlim, fâzıl birisi olup, her sözü haktır. Hususen ayet-i kerîmeden çıkardığı mana bütün müfessirlerin sözlerine uygundur." deyince, Şeyhülislam ve orada hazır bulunanlar. "Hüseyin Efendi'nin sözleri haktır" diye te'kidde bulunmuşlar. Bunun üzerine Sultan Murad Kadızâde'ye dönerek: "Kadioğlu, yine mi fezâhat?" diye hitapta bulunmuş, bunun üzerine Sivâsî Efendi: "Padişahım, İmam Müslim İbn Ömer'den rivâyet etti, "Bir kimse kardeşine küfür isnâd ederse, mutlaka o ikisinden biri kâfir olur." hadîs-i şerifince küfür lazım olmuştur. Huzurunuzda tecdîd-i îman gerekir" demiş. Padişah da Sivâsî Efendi'ye, "Kadioğlu'na tecdîd-i îman eyleyin." demiş, onlar da tecdîd-i îman etmişler.⁷⁹

Abdülehad Nûrî Efendi, bir şiirinde eşyanın zikrinin işitilebilmesi için tev-hîdîn kalbe yerleşmesi gerektiğini dile getirir:

73. Özellikle gaybın bilinmesi konusunda da gündeme gelen bu tartışmalı durum İslam Hukuku'nda "Âm" kavramı içerisinde ele alınır. İslam Hukuku'nun fer'î meselelerinde görülen ihtilafların çoğu âm kavramı üzerindeki metodoloji farklılığından ortaya çıkmaktadır. Âm olan kavram herkesi içerir. Bunun dışında bırakmaya bir hukuk kavramı olarak "tahsis" denir. Ancak Kur'an'da ki bazı ifâdeler âm olmakla birlikte sadece bir gurup ifâde edilir. Hacci'nin "insanlar" a farz olduğunu anlatan âyette (Âl-i İmran, 3, 97) maksadın asıl olarak hacc'ın şartlarını taşıyanların kastedilmesi gibi. (Bkz. Ali Bardakoğlu, "Âm", *DİA*, c. II, s. 552-53). "Bazen "âm" lafzı bütün fertleri değil, bir kısım fertlerin kastedilmesi üzerine kullanılır. Bu durum kendisine delâlet eden bir delilden anlaşılır. Kullanımda daha çok söz konusudur. Bilginlerin büyük çoğunluğu âm lafızların, bütün fertlerini değil, bir kısım fertlerini ifâde etmek üzere kullanıldığı konusunda fikir birliği içerisinde dirlir." (Bkz. Zekiyyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (çev.: İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s. 296-297.

74. Kıyame Suresi, 75/22-23.

75. Buhari, Muhammed b. İsmail, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İstanbul, trs., Mesâcid, 211-212.

76. En'am Suresi, 6/103.

77. Nemi Suresi, 27/16.

78. Aynı Sure, 18.

79. Nazmî, *Hediyye*, ss. 179-181; Ergin Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977, c. I-II, s. 231-232.

“Hudâ tevhdün esrârın gönülde eylese ikâ‘

Sadâ-yı hûyî eylerdi kamu eşyâ sana ismâ‘”⁸⁰

Padişah huzurunda meydana gelen bu tartışma, Kadızâdeliler hareketinin başlatıcısı konumundaki Mehmed Efendi'nin ilmî seviyesi hakkında bilgi verirken, aynı zamanda, burada mantık ilmi olarak gündeme gelen, genel anlamda aklî ilimlerin dinî ilimleri anlamadaki lüzumunu da ortaya koymaktadır.

Kadızâde Mehmed Efendi ile Sivâsî Efendi arasında her ne kadar fikrî tartışmalar eksik olmamış ve hatta Abdülmecîd-i Sivâsî, Kadızâde'yi küfürle itham etmiş olmasına rağmen,⁸¹ hiçbir zaman fiilî tâcizlere gidilmemiştir. Bunda IV. Murad'ın sert mizâcının da etkili olması muhtemeldir. Tartışmalar, genellikle cami kürsülerinde veya yukarda zikredildiği gibi ilmî meclislerde yapılmıştır. Kadızâde Mehmed Efendi 1045/1635 tarihinde vefât ettikten dört yıl sonra 1049/1639 yılında da Abdülmecîd-i Sivâsî de vefat etmiştir. Bu iki zatın vefatından sonra tartışma bir soğuma sürecine girmiş, geçici olarak durmuştur.

Kadızâdeliler tartışması, her ne kadar Sivâsîler ile birlikte anılmışsa da, semâ‘ ve deverân konusunda ortak yönleri bulunması hasebiyle Mevlevîleri de ilgilenmiştir. Ancak, biz tartışmanın Sivâsîler ile olan yönü üzerinde yoğunlaştığımızdan sadece bir örnekle bu noktaya da temas edelim. Abdülmecîd-i Sivâsî döneminde, Mevlevî sûfilerden İsmail Ankaravî (ö. 1041/1631) de Kadızâdelilerle mücâdele etmiştir. Ankaravî, üç gün gibi kısa bir zaman dilimi içerisinde tartışma konularından biri olan semâ hakkında Hücetü's-Semâ⁸² isminde bir risâle yazar. Bir mukaddime ve üç bâbtan oluşan bu risâlede, semâ‘ yapmanın câiz olduğunu Sühreverdî, İbn Arabî ve Gazâlî gibi büyük mutasavvıflardan alıntılar yaparak ortaya koymaya çalışır.⁸³ Eserde savunduğu fikirler ve delilleri devrin âlimlerince haklı bulunur.⁸⁴ Ankaravî, bunun üzerine Aziz Mahmud Hüdâyî tarafından taltîf ve tebrîk edilir.⁸⁵ Ancak Kadızâdelilerin siyâsî nüfuzlarının netîcesi olarak,⁸⁶ Sivâsî'nin Bursa'ya sürülmesi gibi, İsmâil-i Ankaravî de sürgüne gönderilmiştir.⁸⁷

80. Abdülehad Nûrî, *Divân*, vr. 33b, Der-Beyân-ı Püser-ı Dil ve Hâne-i Tâlib-i ‘Âşık Mevcüdes, 1.

81. Katip Çelebi, *Mizanü'l-Hak*, s. 142.

82. Bu eserin Kadızâdelilere cevap olarak yazıldığına dâir bkz. Yetik, Erhan, *İsmâil-i Ankaravî*, İşâret Yay., İst., trs., s. 86.

83. İsmâil-i Ankaravî, *Risâle-i Hücetü's-Semâ* (Minhâcu'l-Fukarâ'nın sonunda), haz.: Sadettin Ekici, İnsan Yay., İstanbul, 1996, ss. 365-393.

84. Sakıb Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân*, Matbaa-i Vehbiyye, Mısır, 1283, s. 38.

85. Bursalı, *Sekiz Zât*, s. 22.

86. İsmâil-i Ankaravî, sürgüne gönderilmemesinin sebebini belirtmez. Erhan Yetik, Kadızâdelilerin etkisiyle olduğu kanaatinde. Bzk. Yetik, *İsmâil-i Ankaravî*, s. 56.

87. İsmâil-i Ankaravî, *Mecmûatü'l-Letâif ve Mecmûatü'l-Letâif* (*Şerhü'l-Mesnevî*), İstanbul, 1289, c. II, s. 226.

IV. Murad'ın vefatından sonra (1640), tahta geçen Sultan İbrahim dönemi- nin (1640-1648) özellikle yarısından itibaren, padişahın aklı sorunları nedeni- le, iktidar padişah, vezirler ve saray kadınları arasında paylaşılmış olduğundan, devlet otoritesindeki zafiyet, menfaat grupları için müsait bir ortam haline gel- mişti. İşte bu ortamda, Kadızâde Mehmed Efendi'nin takipçilerinden Üstüvânî Mehmed Efendi öncülüğündeki vâizler, tarîkat erbâbına karşı amansız bir mü- cadeleye girerler. Karşılarında mutasavvıflardan ön plana çıkan kişi ise Abdü- lehad Nûrî'dir. Bu tarihten itibaren tartışmanın ikinci aşaması başlamış olur.

Naimâ'ya göre, Abdülehad Nûrî Efendi, Kadızâdelilerin el kitabı haline gelen Birgivi'nin *Tarîkat-ı Muhammediyye*'sini alaya alarak tanıdıklarına da böyle yapmaları konusunda teklifte bulunurdu.⁸⁸ Bunun üzerine, Abdülehad Nûrî'nin dostlarından biri olan ve Kürd Molla olarak bilinen Süleymâniye der- siâmılarından Mehmed Efendi (ö. 1066/1656), *Tarîkat-ı Muhammediyye*'de bu- lunan zayıf hadislerle ilgili bir eser yazar.⁸⁹ Yine Abdülehad Nûrî'nin dostların- dan biri olan ve Tatar İmam olarak bilinen, Mehmed Ağa Camii imamı Kefe- li Hüseyin Efendi de aynı minvalde bir eser kaleme alır. Naimâ'nın bildirdiği- ne göre, bu eserler çoğaltılarak elden ele dolaşmaya başlar ve hatta Kadızâde- lilerin de eline geçer.⁹⁰

Kadızâdeliler ilmî platformda kaybettikleri itibarlarını, siyâsi arenada ka- zanamak için harekete geçerler. Üstüvânî başlarında olmak üzere toplanarak adı geçen eserleri incelerler, ancak, yine ilmî platformda cevap vermek yerine polemik yolunu tutarlar. Kürd Molla'nın eserinde "*istevâ 'ale'l-'arş..*"⁹¹ aye- tinin tefsirinde tecsimeye⁹² dâir cümleler bulunduğunu söyleyerek, Şeyhülis- lam Bahayî Efendi'ye şikâyetle bulunurlar ve "*Bu sözler ehl-i sünnet itikâdi- na aykırıdır. Bunu yazanın katl olunması gerekir.*" diyerek seslerini yükseltir- ler. Bahayî Efendi, şikâyet üzerine Kürd Molla ile görüşür. Kürd Molla yaz- dıklarının Râzî, Gazâlî gibi âlimlerin eserlerinde de bulunduğunu söyler. Bu- nun üzerine Bahâî Efendi, müteşâbih âyetlere değinmesi nedeniyle hafif şekil-

88. Naimâ, *a.g.e.* c. V, s. 2300. Naimâ, Abdülehad Nûrî'nin *Tarîkat-ı Muhammediyye*'yi alaya aldığı belirtmekle birlikte, Abdülehad Nûrî'nin eserlerinde alay ifâdelerine rast- layamadık. Kanaatimizce Abdülehad Nuri, Kadızâdelilerin bu esere istinâd ederek tür- lü tahrir ve tacizlerde bulunmaları münasebetiyle, bu eserin de hatadan beri olmadı- ğını ortaya koymak istemiş ve bu konuda tanıdığı ilim erbabına konuyla ilgili çalışma yapmalarını tavsiye etmiş olmalıdır.

89. Naimâ, *a.g.e.* c. V, s. 2300-2301; Arslan, *İmam Birgivi*, s. 117.

90. Naimâ, *a.g.e.* c. V, s. 2301.

91. Tâhâ Sûresi, 20/5: "Rahmân, arşâ istivâ etmiştir."

92. Kur'an âyetlerini zâhiri anlamlarıyla kabul ederek Allah'a cisim atfetmek ve O'nu yaratıklara benzetmek. Bu konu islam âlimlerini ekserisi küfür gerektiğini söylemiş- lerdir.

de azarlar ve kendisine harçlık vererek gözden kaybolmasını isteyerek memleketine gitmesini ister.⁹³

Buradan anlaşılan odur ki, Şeyhülislam Bahâî Efendi, aslında Kürd Molla'nın yazdıklarına karşı olmayıp, Kadızâdelilerin sıkıştırması üzerine kerhen böyle bir karar almıştır.

Kürd Molla'nın İstanbul'dan ayrılmasıyla yetinmeyen Kadızâdeliler, tekrar Bahâî Efendi'nin huzuruna vararak, bu sefer de Tatar İmam'ın öldürülmesini isterler. Şeyhülislam önce risâleyi incelemesi gerektiğini söyler. Konudan haberdar olan Tatar İmam Kefeli Hüseyin Efendi, kendisi hakkında Kadızâdeliler'in sıkıştırdığı şeyhülislam Bahâî Efendi'ye gelerek:

“Kadızâde adamları efendimi rahatsız etmişler. Eğer mutlaka onların arzusuyla katl lazım gelirse emr-i hak ne ise öyle olsun. Fakat ben Kürd Molla değilim ki saklanayım; mevzû hadisleri ispata hazırım, Sultan Mehmed (Fatih) Camii'ne gelerek beni ilzâm etsinler, sonra şer'in emrine razıyım”⁹⁴ der. Ardından konuyla ilgili kaynaklarını bir katıra yükleyerek Fatih Camii'de “işte meydan” diyerek beklemeye başlar. Ancak, Üstüvânî ve yandaşlarından kimse gelmezler.⁹⁵

Kadızâdeliler, bu sefer Birgivî gibi bir büyük âlim ve fâzılın eserinin, onun talebesi bile olamayacak bir imam tarafından tezyih edilmesinin hayra alamet olmadığı, *Tarîkat-ı Muhammediyye*'de zayıf hadisler bulunsa bile, eserin ıslâh-ı nâs için yazıldığını söyleyerek padişâhın konuya müdahale etmesinin gerekli olduğu ve böylece şer-i şerîf namusunun korunacağını söylerler. Bütün bu söylentiler üzerine Bahâî Efendi, Padişah IV. Mehmed'in işareti ile 1063 yılı Safer ayında (Ocak 1653) ulemâ meclisini toplar. Bu toplantıya Tatar İmam da katılır. Konu tartışılır ve Tatar İmam'ın iddialarının merdud olduğu kanaatine varılarak eser üzerine “*hükümsüzdür*” ibâresi yazılarak imzalanır. Naimâ'nın, “*Tarîkat Şerhinin İptâli Olayı*” başlığı ile ele aldığı bu olaylar neticesinde, bundan sonra geçmişte yaşamış büyük âlimlerin eserlerine dil uzatılmaması, uzatanların cezâlandırılması gerektiği hususunda görüş birliğine varılır.⁹⁶

Anlaşılabacağı üzere padişâhın işareti ve bunun neticesinde eserin reddine dâir verilen “*hükümsüzdür*” kararı, aklî ve ilmî kriterlere dayanarak alınmamış, birçok içtimâî sorunun varlığına yenilerinin eklenmesini engellemek amacıyla, tamamen siyâsî irâdenin yansıması şeklinde olmuştur.

93. Naimâ, *a.g.e.* c. V, s. 2302-2303; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 362.

94. Naimâ, *a.g.e.* c. V, ss. 2303-2304; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 362.

95. Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 105; Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadızâdeliler”, *DİA*, c. 24, s. 100.

96. Naimâ, *a.g.e.* c. V, ss. 2304-2305.

Abdülehad Nûrî, Kadızâdelilerin yaptığı gibi meydanlara çıkarak insanları dışlayıcı, ilmî olmaktan uzak konuşmalar yapmaktan ziyade, uzlaştırıcı ve yuvarıda belirtildiği üzere dostlarına konuyla ilgili eser yazmalarını tavsiye etmiş, aynı zamanda kendisi de fikirlerini bu yolla ifâde etme yolunu seçmiştir. Bu açıdan tarih kitaplarında onun Kadızâdeliler hareketindeki konumu hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

Uzunçarşılı, Abdülehad Nûrî'nin *Tarîkat-ı Muhammediyye*'ye karşı eser yazdığını kaydetmekteyse de,⁹⁷ direk bu eseri tenkit eden müstakil bir eseri bulunmamaktadır. Ancak eserlerinin genelini Kadızâdelilerin iddialarını çürütmek amacıyla kalem aldığı gibi⁹⁸ dostlarının onun yönlendirmesi ile eserler yazmış-

97. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 361.

98. Bu eserler şunlardır:

Riyâzu'l-Ezkâr ve Hiyâzu'l-Esrâr: Bu eserde, tasavvufî hayatın özünü teşkil eden zikir ve deverânın sübûtunu Kur'an ve sünnetten delilleriyle ortaya konur.

Kasnu'l-Mübtedî'în bi-Sinâni's-Sünne: Tartışma konularından Hızır ve bunun yanında Hz. İsa ve İlyas'ın hayatları, ayrıca tasavvufî kavramlardan Evliyâ, abdâl, kutup, gavs ve diğer ricâlin isbâtı ve makamları ile kerâmet konusunu ele alır.

el-Adlû ve'l-İksât beyne't-Tefrîti ve'l-İfrât: Kadızâdelilerin hamasî tavırları eleştirir, ifrat ve tefritten uzak durularak, orta yolun tutulması gerektiğini anlatır. Eserde bid'at ve çeşitleri, Hz. Peygambere salavât getirmek de bir beis bulunmadığı gibi konular ele alınır.

İsbâtü'l-Âlim ve's-Şu'ûr limen Kâne min-Ehli'l-Kubûr: Kadızâdelilerin kabir ziyâretinin câiz olmadığı konusundaki tezlerine cevaben kaleme almıştır. Konu bütün teferuatlarıyla incelenmiştir.

Risâletün Müteallikatün bi-Kavlihî Te'âlâ "ve en-Leyse li'l-İnsâni illâ mâ-Se'â: "ve en-Leyse li'l-İnsâni illâ mâ-Se'â" ayeti kerîmesinin tefsîri hakkında kaleme almıştır.

İnkâzu't-Tâlibîn 'an-Mehâvi'l-Gâfilîn: Kadızâdeliler ile temsil edilen, dünyalık ve makam gayesiyle ilim tahsîl etmenin ve ilmi bu amaçta kullanmanın zararlarını ortaya koymak ve bu konuda ilim tâliplerini uyarmak için kaleme almıştır.

Te'dîbü'l-Mütemerridîn: Kadızâdeliler tarafından mesnetten ve usulden bîhaber konuşmaların ortaya konulması üzerine, AbdülehadNûrî'nin şeyhi Abdülmecîd-i Sivâsî, konuyla ilgili elinde bulunan kitapları vererek bir risâle telif etmesini talep eder. Bu emir üzerine Abdülehad Nûrî, Hz. Muhammed'in anne ve babasının hanîf dinine mensup muvahhidler olduklarına dâir bir eser kaleme alır.

Tercüme-i Te'dîbü'l-Mütemerridîn: Yukarıdaki eserin Abdülehad Nûrî tarafından yapılan tercümesidir.

Risâletün fî-Deverâni's-Sûfiyye: Deverânın haram olduğunu savunan Kadızâdeliler ve bu fikirdeki diğer âlimlere cevâben kendisinden önce yaşayan ulemânın da görüşlerine yer verilerek kaleme almıştır.

Terceme-i Risâle-i Deverâni's-Sûfiyye: Kadızâdelilerin en çok itiraz ettikleri konulardan biri olan deverân hakkında kendisi bir eser kaleme aldığı gibi konuya verdiği önemin bir göstergesi olarak Sünbül Sinan Efendi (ö. 936/1529-30)'nin konuyla ilgili bu eserinin tercümesidir.

lardır. Burada belirtmek gerekir ki, Kadızâdelilerin amansız ve şuursuz hücumları zamanına tesâdüf etmekle birlikte, ilmî cepheden Abdülmecîd Sivâsî'ye cevap veremedikleri gibi Abdülehad Nûrî Efendi'ye de cevap vermemişlerdir.⁹⁹

Abdülehad Nûrî, bir defasında tarîkatlara sataşan Kadızâdelilerden Sultan Ahmed Câmîi vâizi Köse Mehmed Efendi ile karşılaşır ve selamını almaz ve yüzüne dahi bakmaz. Bunun üzerine yanındaki halifesi Nazmî, “*Fe kûlâ lehû kavlen leyyinen*”¹⁰⁰ âyetini okuyarak peygamberlerin dahi bu emir ile hareket etmesi hususunu hatırlatınca Abdülehad Nûrî, “*Bu ümmet münâfıklarına ğlzzat lâzımdır.*”¹⁰¹ şeklinde cevap verir. Buradan anlıyoruz ki, Nûrî Efendi, bu vâziler grubunun aslında söylediklerinde samimi olmayan münâfık karakterli kişiler olduğu kanaatindedir.

Abdülehad Nûrî Efendi vefât ettiği gün bazı tarîkat şeyhleri onun ölümüne sevinmiş ve kendilerinin öldürdüğünü ifâde etmişlerdir.¹⁰² Hatta Abdülehad Nûrî'nin vefât ettiği gün, Kadızâdelilerden vâiz Türk Ahmet, Ayasofya şeyhlerinin maksûresinin trabzanlarını yıkıp kırmış; Üstüvânî ise, ikinci namazından sonra Sultan Ahmed Camii'nde tevâhid yaptıran Şeyh İlyas'ı döverek cami-den dışarı atmıştır.¹⁰³

Tartışmanın üçüncü aşaması da siyâsî kaosların merkezinde meydana gelir. IV. Mehmed, 1648 yılında tahta cülûs ettiğinde, yedi yaşında idi. Bu durum, devlet idâresinde otorite eksikliğine neden olmaktaydı. Otorite boşluğu, bir başka ifâde ile, belli bir disipline tabi olmaksızın yönetimin çok kişi tarafından paylaşılması anlamına gelir. Bunu, tarih boyunca en iyi kullananlar, şahsî menfaat düşkünleri olmuştur. XVII. Yüzyılda ise Kadızâdeliler zümresine âit bazı zevât, bu görevi üstlenmekte pek mâhir davranmışlardır. Bu dönem-

99. Uzunçarşılı, *a.g.e.* c. III/1, s. 351.

100. Tâhâ Süresi, 20/44: “*Ona yumuşak bir dille konuşun*”. Bu âyet, Allah'ın elçileri olan Hz. Mûsâ ve Hz. Hârun'un, kendisini tanrı ilan eden Firavun ile konuşmaları esnâsında takip etmeleri gereken ilâhî üsluptur.

101. Nazmî, *a.g.e.* s. 275.

102. Şöyle ki: “*Bi hasebi'z-zâhir her birine nev'an riyâset hâsıl olmakla, Hz. Azîz'in vefâtından mahzûz ve memnûn olup, hatta dâvâyı 'arîz ile "Abdülehad Nûrî Efendi"yi ben kestim" deyu iftîhâr itmeye başladılar. Amma ol kadar belâlâra müptelâ ve zillet ve hakârete lâyıq ve sezâ oldular ki, gün de bin kerre her biri "Rûb-i şerîfleri şâd olsun. Hz. Abdülehad Nûrî Efendi'nin vücûdu rahmet imiş. 'Aceb, lazımlı imiş!" deyu nedâmet ve hasret çekerler idi.*” Bkz. Nazmî, *Hediyye*, s. 231.

103. Nazmî, *Hediyye*, s. 231-232. Nazmî bu olayı, Abdülehad Nûrî Efendi'nin vefâtına sevinmeleri nedeniyle tarîkat şeyhlerinin başına bir bela olarak geldiğini ima eder. Kanaatimizce Nazmî, bazı sebeplerden dolayı Abdülehad Nûrî Efendi'yi kıskandığı için çeşitli sözler söyleyenlere karşı olan kızgınlığını tarîkat erbâbına teşmil ederek, duygularıyla ifâde etmiştir. Olayların o güne tesâdüf etmesi ise, Nazmî'nin bu kanaate varmasına sebep olmuştur.

de, Kadızâdeliler ile ehl-i tarîk arasındaki farkı dönemin tanığı tarihçi Naimâ şöyle tespit etmiştir:

“Sultan Mehmed Han Hazretlerinin saltanatının ilk yıllarında devlet idâresi, saltanat ortakları elinde olduğu sıralarda, Kadızâdeliler şöhret bulmuşlardı. Sebebi bu idi ki, tarîkat ehli olan şeyhlerin çoğu dünya malına kapılmayıp, kût-ı lâyemût kanaat ile geçinip para elde etmek için lazım olan hile ve müzevirliği bilmezler. Ama Kadızâdeliler, zühd ve takva sahibi imiş gibi görünmeyi, dünya nimetlerini elde etmek için tezvire örtü edininip, çoğu zaman fâizci habisleri ve muhtekir navluncuları ve çarşı esnafından mürâî kallâşları elde edip, sadrazam ve kadrya düşen işlerini şefaate yaptırırlar, vakıflara ve emlâka âit işlerini bitirip istediklerini yürütecek hileleri öğretip, o çeşit zengin kimseleri yanlayarak, giyecek, ev takımları, zahireler ve diğer ölmeyecek yiyecek ve içeceklerde o hayvanları kullanırlardı.”¹⁰⁴ Naimâ'nın bu tespitleri, Kadızâdeliler ile mutasavvıflar arasındaki niyet ve zihniyet farkını çok net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Kadızâdeliler böylece maddî açıdan ve nüfûz olarak kuvvetlendikten sonra, sûfilerle yürütülen fikrî mücâdele, tehlikeli bir şekilde eyleme dönüşmeye başlar. Tam bu sıralarda, Şaban 1060 (Ağustos 1650)'da Melek Ahmet Paşa'nın sadrazam olması ve basîretsiz bir şekilde ferman vermesi ile, Demirkapı yakınlarındaki Halvetî tekkesi basılıp, deverân yapan dervişler dövülür.¹⁰⁵ Ardından, Mısırlı Ömer Efendi'nin Ekmel Tekkesi basılmak istenmiş ancak haberi önceden alan bu tekkeye müntesip Samsoncubaşı¹⁰⁶ Ömer Ağa, yanına aldığı on beş silahlı askerle tekkeye gider, kendisi zikre katılır askerler tekkeyi korurlar. Bu tekkeye müntesip bir başka kişi olan ocak kethüdası¹⁰⁷ Çelebi Kethüdâ Bey'in girişimleri ile sadrazamdan tarîkatların semâ ve deverân yapımlarının engellenmemesine dâir bir ferman alınır, bu sırada Kadızâdelilere verilen ferman da fesh edilir.¹⁰⁸

104. Naimâ, *a.g.e.* c. VI, s. 2721.

105. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2094; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 360.

106. Samsoncubaşı: Yeniçeri ocağını teşkil eden 196 ortadan 71. ortanın başına verilen addir. Bunun yerine, “Seksoncubaşı”, “Sansoncubaşı”, “Sensoncubaşı” suretinde de kullanılırdı. Yeniçeri ocağının büyük zâbitlerindendi. Seksoncular, ilk zamanlarda padişahların av köpeklerini yetiştirirler ve padişahın avlanmalarına iştirak ederlerken, sonradan ocağın diğer ortaları gibi askerlik vazifeleri ile mükellef tutulmuşlar ve Samsoncubaşılar da ortalarına fiilen kumanda etmiştir. Bkz. Pakalın, *OTDTS*, c. III, s. 112.

107. Ocak Kapı Kethüdâsı: Yeniçeri ocağı zâbitlerinden birinin ünvanıdır. Diğer ocak ağaları gibi bu da, Yeniçeri ağasının inhâsıyla tayin olunurdu. Vazifesi, ocağın Bâb-ı Âlf ile sâir rüşmî yerlerdeki işlerini takip etmektir. Bkz. Pakalın, *OTDTS*, c. II, s. 712.

108. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2091; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 360.

Bu olaylardan kısa süre bir sessizlik olsa da, Yeniçeri ocağından kovulan Potur Hüseyin isminde bir zâtın evinde uzun süren bir toplantı yapan Kadızâdeliler, bir şekilde Şeyhülislam Bahâî Efendi'den raks ve deverânın câiz olmadığına dâir bir fetvâ alırlar ve Üstüvânî'nin etrafında toplanarak aldıkları fetvânın da gücüyle, Abdülmecîd-i Sivâsî'nin halifesi Şeyh Abdülkerim Çelebi'ye Üstüvânî'nin ağzından şöyle bir mektup yazarlar:¹⁰⁹

*“Sen raks ve deverân etmekle, menedilmen vâcip olmuştur, tekkeni basıp seni ve adamlarını katl ederiz ve tekkenin birkaç arşın temelini kazıp, toprağını denize dökeriz ki, işe bu derece ehemmiyet vermeyince orada namaz kılmak câiz olmaz.”*¹¹⁰

Şeyh Abdülkerim Çelebi, eline geçen bu mektubu alarak hemen şeyhülislam Bahâî Efendinin yanına varır. O da, hiddetlenerek Üstüvânî'ye bir yazı yazar:

*“Sen ki, Üstüvânîsin, varak ulaştınca gelesin, muhalefet edersen zarar çekmen mukarrerdir.”*¹¹¹ Varakayı alan Üstüvânî korkar ve derhal sadrazama sığınır. Sadrazam, bir yazı yazarak Üstüvânî'nin affedilmesi için reisülküttâbı gönderir. Bunun üzerine Bahâî Efendi sinirlenir ve kendisinin ve kendinden önceki şeyhülislamların raks ve deverânın haramlığına dâir fetvâ vermelerinin gerekçesini ortaya koyduğu, aynı zamanda Kadızâdelileri himâye eden sadrazama da yüklenerek şöyle bir konuşma yapar:

*“Bak a Efendi, bugün devlet-i Aliyyede rüşvetler alınup, memuriyetler açık artırma ile satulup, men olunanlardan ve kabahatlerden bunca kötü işler yürütülürken neden icap eyledi ki, bu makule fitneci alıcaklar himâye olunurlar? Bu tasavvuf erbâbının devrânı ve fukahânın inkârı bir eski hikâye ve eski bir meseledir. Biz dahî ona binâen, bâhir-i şer' ile raksın hürmeti için fetvâ vermekte bizden evvelkilere uymuşuz. Amma şu katîdir ki, nice muazzam padişahlar ve kendisinden evvel bunca değerli kimseler, vezirler ve bizden bilgili ve bizden daha hakîm müftüler gelüp, vâkiâ devleti korumak ve zâhir-i şer'a riâyet için bu fetvâlar verilmişti. Yine kimse sofuları dövüp öldürmeye ve onları men'e çalışmamıştı. On yaşında masum, temiz islam padişâhı, bir bölük kötü ve fitneciler tarafından ihâta edilüp, fukahânın bedduâsına uğratmak neden icap etti? Elbette ya ol Üstüvânî cezâlandırılır ve illâ sakalını tıraş edüp, küreğe korum.”*¹¹²

109. Necdet Sakaoğlu, Kaynaklara göre Abdülkerim Çelebi'ye gönderilen bu mektubu (bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 360; Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2094), sehven olsa gerek, Abdülehad Nûrî'ye gönderilmiş olarak kaydetmektedir. Bkz. Sakaoğlu, “*Kadızâdeliler-Sivâsîler*”, *DBİA*, c. IV, s. 368.

110. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2094.

111. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2095.

112. Naimâ, *a.g.e.* c. V, s. 2095.

Bahâî Efendi, bu konuşmadan sonra reisülküttabı gönderir ve ardından, meseleyi İstanbul kadısı Es'ad Efendi'ye havale eder. O da, kadıları teker teker çağırarak bir daha sûflere sataşmaktan ve deverân hakkında söz söylemekten men eder.¹¹³

Bu durum Kadızâdelileri bir süre susturursa da, Deli Şeyh denilen ve ocak ağalarından destek alan bu vâiz, kürsüden tekrar sataşmalarda bulunur. Hatta daha ileri giderek, “*raks ile zikredenler ve tegannî ile kelime-i şehâdeti çekenler kâfirlerdir*” der. Buna da, Aziz Mahmud Hüdâyî'nin halîfelerinden Zâkirzâde Efendi¹¹⁴ Fatih Camii'nde yaptığı vaazlarda karşılık verir.¹¹⁵

Bu tartışmalar devam ederken, Kadızâdeliler rüşvet karşılığında tayinler yapmakta ve hatta bazılarının azillerinde etkili olmaktaydılar. 6 Cemâziyelevvel 1066/3 Mart 1656 tarihinde tarihte *Vak'a-i Vakvakiye* diye meşhur olan Çınar Vakası¹¹⁶ meydana gelir. Nedeni itibariyle direk olarak Kadızâdelilerle hiçbir alakası olmayan bu olay neticesinde, Kadızâdelilerin saray içerisinde ilişki içerisinde bulunduğu pek çok kişi öldürülür. Bu sıra Sadrazam Boynueğri Mehmed Efendi, “*Devlet işleri vâizlere niçin danışılsın*” diyerek Kadızâdelileri dışlar ve uzaklaştırır. Ancak, bu sefer rüşveti kendisi almaya başlar.¹¹⁷ Para kaynakları kesilen Kadızâdeliler, bu sırada Venediklilerin Limni ve Bozcaada'yı alarak Çanakkale Boğazı'nı kapatmalarını fırsat bilerek, kürsülerden seslerini yükselterek: “*Zâlim ve mürteşî çok, şer'-i şerif icrâ olunmaz. Memâlik-i İslâmiyye bid'atle doldu. Vezir ve müftî ehl-i tarîk mübtedilerini himâye ederler*” diyerek eski günlerine kavuşabilme adına devlet erkânını eleştirmekten çekinmezler. Ardından Boynueğri Mehmed Paşa görevden alınır ve 25 Zilkade 1066 (14 Eylül 1656) tarihinde Köprülü Mehmed Paşa devri başlar.

113. Naimâ, *a.g.e.* c. V, s. 2095.

114. ZâkirzâdeAbdullah Efendi, Hüdâyî âsitânesi zâkirbaşı Şban Efendi (ö. 1061/1650)'nin oğludur. Valide Fatih Camii'nde vâizlik yaptı ve Muharrem 1068/Ekim 1657 tarihinde vefât etti ve Üsküdar'daki Miskinler Tekkesi'ne defnedildi. Bkz. Yılmaz, *Hüdayî*, ss. 244-245.

115. Naimâ, *Naimâ Tarihi*, c. V, s. 2096.

116. Çınar Vakası: Yeniçerilere verilen paranın züyûf veyâ kızıl akçenin esnaf tarafından alınmaması üzerine askerler tarafından başlatılan olaylar neticesine idamı istenen otuz kişiden Dârüssaâde Ağası Behram, Kapağası Bosnalı Ahmet, Raca İbrahim Ağalar ile Hasodabaşı Hasan Ağa gibi önde gelen zevâtın idam edilerek cesetlerinin Atmeydanındaki çınar ağacına asılması ile son bulan olaylardır. Bu olaylara, cesetlerin çınar ağacına asılması nedeniyle “Çınar Vakası” denildiği gibi, Şark mitolojisinde meyvası insan olan ağaca Vakvak denilmesi hasebiyle de “Vak'a-i Vakvakiyye” denilmiştir. Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 290-294.

117. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 363; Sakaoğlu, *Kadızâdeliler-Sivâsîler*, c. IV, s. 368; Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, s. 224.

Kadızâdeliler ile sûfiler arasında karşılıklı atışmalar, Osmanlı Devleti'nde XVII. yüzyılın ikinci yarısında, otoriteyi tekrar sağlayan Köprülü Mehmed Paşa devrine kadar sürmüştür. Kadızâdeliler, yeni sadrazama da bir gözdağı vermek isterler. Köprülü Mehmed Paşa'nın vezir-i azam oluşunun sekizinci gününe rastlayan Cuma günü, müezzinlerin Fatih Camii'nde nâ't-ı şerîf okumalarını bahane eden Kadızâdeliler, bunları makamla okumaktan menetmek istediler. Olay büyüyerek, İstanbul'da birçok tekkenin yıkılarak topraklarının denize dökülmesine kadar gider. Hatta, tekkeleri yıkmakla hızını alamazlar ve minareleri bid'at görenek yıkılması gerektiğini iddia ederek, sadece selâtin camilerinde bir tane minâre bırakmayı düşünürler. Yolda rastladıkları dervişlere "tecdîd-i iman" teklifinde bulunmayı kabul etmeyenleri öldürmeyi düşünürler. Onlara göre, devlette nizâmın tesisi ancak bu şekilde olabilir. Kadızâdeliler ertesi gün, bütün taraftarlarına, "*Muhammed ümmetinden olanlar yarın harp âleti ile cami avlusunda hazır olsunlar! Şeriatın emir ve yasakları hizmetine yardım etsinler*"¹¹⁸ şeklinde haber göndererek, ertesi gün silah kuşanıp müteharrik ifâde ve sloganlarla Fatih Camii etrafında toplanmaya başladılar. Bunun üzerine Köprülü Mehmed Paşa, bu gruba nasihat ettirdiyse de anlamaya niyetli olmadıklarını görür. Bunun üzerine, ulemâdan bazılarını davet ederek istişâre yapar. Ulemânın, Kadızâdelilerin iddialarının bâtil olduğu ve te'dib edilmelerinin câiz olduğu şeklindeki görüşlerini padişaha ileten Köprülü, fesatçıların öldürülmesi yönünde izin almışsa da, bunu yapmayarak Üstüvânî, Türk Ahmed, Dîvâne Mustafa gibi elebaşı konumundaki vâizleri 1656 tarihinde Kıbrıs'a sürgüne gönderir.¹¹⁹

Böylece, Kadızâde ve Sivâsî'nin vefâtını müteakip sessiz bir dönem yaşamamasından sonra; Üstüvânî liderliğinde ikinci aşaması yürütülen Kadızâdeliler hareketi, bu sefer ulemânın kabulü ve olaya fiilî olarak müdahale eden devletin kararı ile bitme noktasına gelir. Ancak, sona ermez.

Abdülehad Nûrî'den sonra mutasavvıflardan ismi ön plana çıkan Niyazî-i Mısırî (ö. 1105/1694),¹²⁰ Kadızâdelilerden ise Vâni Mehmed Efendi (ö. 1096/1685)'dir.

118. Naimâ, *a.g.e.* c. VI, s. 2724.

119. Naimâ, *a.g.e.* c. VI, ss. 2723-2725; Nazmî, *Hediyye*, s. 232; Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyî-nâme-i Abdî Paşa*, TTK Ktp., Yazma Eserler, nr. 44, vr. 51a; Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Fârûk*, c. VII, s. 67; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 364; Yurdaydın, *Türkiye'nin Dini Tarihi*, s. 119; a.mlf., *İslam Tarihi Dersleri*, s. 129; Sakaoğlu, *Kadızâdeliler-Sivâsîler*, c. IV, s. 369; BTK, c. V, s. 37; Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, ss. 224-225; Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadızâdeliler", *DİA*, c. 24, s. 102.

120. Niyazî-i Mısırî, 1027/1618 tarihinde Malatya'da doğdu. Asıl adı Mehmed olup, mahalası Niyazî'dir. Mısır'da bulunması hasebiyle Mısır lakabıyla tanınmıştır. Diyarbakır, Mardin ve Mısır'da ilim tahsilini yaptıktan sonra Anadolu'yu dolaştı. Bursa-İstanbul'da bulundu. Elmalı'lı Şeyh Ümmî Sinan'a intisab ederek tasavvuf yoluna girdi. Ardından Bursa'ya gelerek yerleşti ve dergahını kurdu. Rodos ve Limni' sürgüne

Köprülü Mehmed Paşa'nın Üstüvânî, Türk Ahmed, Dîvâne Mustafa'yı 1656 yılında Kıbrıs'a sürmesiyle başlayan Kadızâdeliler hareketi ile ilgili sükûnet uzun süre devam etmiş, ancak bu sessizlik, Kadızâdeli zihniyetini taşıyan vâizlerin düşüncelerinden dönmeleri münâsebetiyle değil, devletin ortaya koyduğu kararlı tutumun bir neticesi olarak gerçekleşmiş gibi gözükmektedir.

Vânî Mehmed Efendi, kendinden önceki Kadızâdeli vâizler gibi devlet erkani ile kurduğu yakın diyalog neticesinde padişah IV. Mehmed'i etkilemesi sonucunda 1077/1665 yılında tekkelerde zikir ve deverân yasaklanır.¹²¹ Yasaklamanın gerçekleştiği 1077/1665 tarihine, "yasâğ-ı bed" terkihiyle tarih düşürülür.¹²²

Bu durumu, Niyazî-i Mısırî şu ifâdelerle dile getirir: "*Vânî, Sultan Mehmed'e yaklaşma imkanı bulunca, Sultan Mehmed camide, mescitte ve tekkelerde bulunan bütün zikir ehlini cehrî zikirden kesti, zikir ehlini darmadağın etti. Zikir yerlerini boşalttı. O kadar ileri gitti ki, zikir nûru insanların kalbinden tamâmen sönmeye yüz tuttu.*"¹²³

Vânî Mehmed Efendi'nin bu tavırlarından dolayı, özellikle İstanbul meşâyihü bu vâize büyük tepki göstermiş ve adının anıldığı yere dahî gitmemişlerdir.¹²⁴

gönderildi. 78 yaşında 1105/1694 tarihinde Limni'de vefât etti ve oraya defnedildi. Vefâtına birçok tarih düşürülmüştür. Müstakîmzâde, "Ve sebbit akdâmenâ" (Âli İmrân Sûresi, 147: Ayaklarımızı sâbit kıl) lafzını tarih düşürmüştür. (Bkz. Müstakîmzâde, *Mecelle*, vr. 431a). Niyazî-i Mısırî fikirleri, eserleri ve şiirleriyle sadece yaşadığı XVII. yüzyılın değil, tasavvuf tarihinin en büyük sûfilerinden biridir. Hayatı hakkında geniş bilgi için bkz. Niyazî-i Mısırî, *Mavâidü'l-İrfân (İrfan Sofraları)* notlarla çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., s. 47 vd.; İbrahim Rakım, *Vâkıat-ı Mısırî*, Süleymaniye Ktp., İzmir Bl., nr. 790; Vicdânî, *Tomar*, s. 247-249; Bursalı, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul, 1317, s. 28 vd.; a.mlf., *OM*, c. I, ss. 172-175; Gölpınarlı, "Niyazî-i Mısırî", *Şarkiyat Mecmuası*, c. VII (İstanbul 1972), ss. 183-226; Kara, Mustafa, *Niyazi-i Mısırî*, TDV Yay., Ankara, 1994; Erdoğan Kenan, *Niyâzi-i Mısırî Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara, 1988. Hayatı ve özellikle tasavvufî yönüyle ilgili daha geniş ve teferruatlı bilgi için bkz. Aşkar, *Niyazi-i Mısırî*, Ankara, 1998; a. mlf., "Tarikat-Devlet İlişkisi, Kadızâdeli ve Meşâyih Tartışmaları Açısından Niyâzi-i Mısırî ve Döneme Etkileri", *Tasavvuf*, yıl: 1, sy., 1, (Ağustos 1999), ss. 48-80.

121. Mustafa Lütfî, *Tuhfetü'l-Asrî fi Menâkıbi'l-Mısırî*, Emirî Matbaası, Bursa, 1309, ss. 33-35.

122. Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, s. 167.

123. Aşkar, *Niyazi-i Mısırî*, s. 99; Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 101.

124. Abdülbakî Gölpınarlı'ya göre tarikat ehli ve Hamzavîler ve Mevlevîler İstanbul'da iki yere gitmezler. Bunlardan birincisi, Kadıköy Feneri ki, burada bazılarıncı kutup kabul edilen sütçü Beşir Ağa'nın doksan yaşını geçmiş olmasına rağmen öldürülmüş, bu ölümün arkasından ertesi günü şeyhülislama giden kırk müridi de orada öldürülmüştür. İkincisi ise, Vânî-i Cânî olarak isimlendirilen Vânî Mehmed Efendi'nin kurmuş olduğu Vaniköy'dür. Birincisine hürmetlerinden gitmeyerek fatiha okurlar; ikincisi-

Tekkelerde zikir ve deverân yasaklanmış olmasına rağmen, Niyâzî-i Mısırî ile birlikte Bursa'da Eşrefzâde Şeyh Şerâfettin, Halvetî Şeyh Muhyiddîn ve Edirne'de Kâdirî Tekkesi zikre devam ederler. Ancak bu cesâretinin neticesinde baskılarla karşılaşan Mısırî, 1084/1673 yılına gelindiğinde durumunu şöyle anlatır: “*Bin seksen dört senesi (1673) sonunda kendimizi nöbetle dervişâna beklettik. Birkaç ay nasihata çıkmadık. Bin seksendört senesi Recep ayı başına kadar böyle sürdü gitti.*”¹²⁵

Mısırî'nin, evinde bir nevi hapis hayatı sürmesi, can güvenliği konusunda kendisini emniyette hissetmemesi veya, zaten fırsat kollayan Kadizâdelilere karşı bir koz vermek istememiş olmasından kaynaklanmış olabilir. Sebep ne olursa olsun, her halükarda, dönemin mutasavvıfları için çok zor günler geçtiği ortadadır.

Niyâzî-i Mısırî, bütün zorluklara ve Vânî Mehmed Efendi'nin padişah hocası olmasına rağmen,¹²⁶ onu çok sert bir dille eleştirmekten geri durmamış ve ona “*Câhilsin, echelsin, ol fâsıksın, mülhidûndansın*”¹²⁷ demiştir. Bu ifâdeler, mutasavvıfların o zamana kadar yaklaşımlarına pek uymayan ağır ve birazda hissî ithamlar olmakla birlikte, Vânî Mehmed Efendi'nin İstanbul'da baş gösteren ve bir çok insanın ölmesine neden olan veba salgınının sebebini dahi halkın türbelere gösterdiği aşırı saygıya bağlayarak sûfilere ve tarikatlara ateş püskürmesi,¹²⁸ hissîliğin ve taassubun zirvesi sayılmalıdır. Vânî'nin bu tavrı neticesince Kanber Baba Türbesi yıkılmıştır.¹²⁹

Niyâzî-i Mısırî, daha sonra İstanbul'a geldiğinde Şeyhülislam Minkarizâde Yahyâ Efendi'nin (ö. 1088/1677)¹³⁰ daveti üzerine zikir ve deverânın yasak olması konusunda görüşür.¹³¹ Ardından, birçok devlet erkânı yanında Sultan IV. Mehmed'in de dinlediği, Ayasofya Camii'nde bir cuma vaazı yapar. Bu vaazında çok etkili bir şekilde, yetiştirdiği büyük şahsiyetlerden bahsetmek sûretiyile fonksiyonlarını dile getirerek, tekkelerin bir ilim ve irfan yuvası olduğunu anlatır ve sözün sonunda zikir ve deverânın yasak olmasının mahzurlarına değinir. Padişah konuşmadan çok etkilenir ve serbestlik konusundaki iradesi bildiren haberciyi kürsüye gönderir. Niyâzî-i Mısırî de bu haberi kürsüden bir müj-

ne ise, lânet ettiklerinden gitmezler. Bkz. Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, s. 168, Dipnot 202. Vaniköy aynı zamanda Vânî Mehmed Efendi'nin emeklilik yıllarını geçirdiği yerdir. Bkz. Zilfi, *a.g.m.* s. 76, 67 no'lu dipnot.

125. İbrahim Rakım, *Vâkıât*, vr. 24; Aşkar, *a.g.m.* s. 63.

126. Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 146; a. mlf., *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 417.

127. Aşkar, *a.g.m.* s. 65.

128. Aşkar, aynı yer.

129. Gölpınarlı, *Mevlevîlik*, s. 167.

130. Yahyâ Efendi on iki yıl şeyhülislamlık yapmıştır. Bkz., Müstaimzâde, *Devletü'l-Meşâyih*, Çağrı Yay., İstanbul, 1989, ss. 70-71; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, c. IV, s. 632.

131. Aşkar, *a.g.m.* s. 66.

de olarak cemaate duyurur. Namazdan sonra bütün tekkelerde zikir icra edilir.¹³² Hüseyin Vassaf'a göre bu vaazın verilmesi, bir başka ifâde ile zikri ve deverânın tekrar serbest bırakılması 1086/1675 tarihinde olmuştur.¹³³

Niyazî-i Mısırî, bu şekilde mücâdele içerisinde bulunurken, şâir bir sûfi olarak yazdığı şiirlerinde de Kadızâdeliler hakkındaki düşüncelerini ortaya koyar¹³⁴.

Niyazî-i Mısırî'nin 1105/1694 tarihinde vefat etmesinden sonra da tartışmalar kesilmemiştir. Ancak, özellikle Üstüvânî döneminde olduğu gibi büyük baskılar olmayıp, lokal olaylar şeklinde tezâhür etmiştir. Bunlara bir örnek de Bursa'da yaşanır.

1110/1698 tarihinde Kadir gecesi Bursa Ulu Camii'nde cemaatle nafilâ namaz kılınır. Bu sırada dışarıdan gelen bir grup, bu namazın cemaatle kılınmayacağını söylerler ve İmam Abdurrahman Efendi'ye sallamış oldukları bir hançer, imamı korumak isteyen bir kişiye isabet eder ve sonuçta büyüyen olaylar, dışardan gelen bekçilerin müdahalesi ile bastırılabilir. Bu olay "1110 yılı Bursa Ulu Cami Vak'ası" olarak tarihe geçmiştir.¹³⁵ Tartışma fiilî olarak nihâyet bulmakla birlikte, fikrî boyutuyla sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir. Örneğin, İsmail Hakkı Bursevî (ö. 1137/1725) de müstakil olarak bir eser yazmamakla birlikte, eserlerinde yeri geldikçe konuyla ilgili görüşlerini ortaya koymuştur.¹³⁶

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Kadızâdeliler hareketi, tarih kitaplarında XVII. yüzyıl dinî-fikrî olayları başlığı altında, olmuş ve bitmiş bir hareket olarak ele alınmakla birlikte, insanların bilmediğinin düşmanı olması, tasavvufun "tatmayan bilmez" ifâdesiyle dile getirildiği gibi konuşulan değil, yaşanan bir hayat tarzı olması münâsebetiyle, Kadızâdelilerde görüldüğü gibi alandışı olanla¹³⁷ adları değişmekle birlikte, bu tartışmayı sürdürmüşlerdir.¹³⁸ Tartışma bugün de devam etmektedir.

132. Aşkar, *a.g.m.* ss. 66-67; a.mlf., *Niyazî-i Mısırî*, s. 106.

133. Vassaf, *Sefîne*, c. V, v. 83.

134. Erdoğan, Kenan, *Niyazî-i Mısırî Divânı*, s. 84. Bu şiir bazı değişikliklerle Hüseyin Gazi Yurdaydın tarafından da konuyla ilgili nakledilmiştir. Bkz. Yurdaydın, *Kadızâdeliler*, s. 254.

135. Abdulkadiroğlu, Abdülkerim, "Şeriat Uleması ile Tarikat Meşâyihü İhtilâfı ve Tekke ve Tekke ve Zaviyelere Tayinler Hakkında İki Vesika", *AÜİFD*, c. XXVIII, s. 336.

136. Bkz. Namlı, Ali, İsmâil Hakkı Bursevî (Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı), İnsan Yay., İstanbul, 2001, s. 25.

137. Tasavvufun ve tarikatların, tasavvufla ilgilenmeyenler tarafından anlaşılmasının nedenleri hakkında Ethem Cebecioğlu makaleler yazmıştır. Bkz. Ethem Cebecioğlu, *Alandışı/Layman'lerin Tasavvufu Anlayamamalarının Bazı Nedenleri Üzerine I-II-III*, İslam Dergisi, sy., 163-164-165, İstanbul, Mart, Nisan, Mayıs 1997, ss. 32-34; ss. 33-43; ss. 43-58. Ayrıca bkz. a. mlf., "Some Reasons For The Inability of Layman to Understand Sufizm", *Tasavvuf*, sy., 1, Ankara, Ağustos 1999.

138. Burada, Hüseyin Gazi Yurdaydın'ın Kadızâdelilerin en hızlılarından olan Üstüvânî hakkındaki düşüncelerini aktarmak faydalı olacaktır. Ona göre Üstüvânî'nin resim-

KADIZÂDELİLER İLE SİVÂSİLER HAKKINDA BAZI TESPİTLER VE ARALARINDAKİ FARKLAR

- a) Tartışma konuları, ilk olarak Kadızâdeliler tarafından ortaya atılmış ve sûfilere sataşmış, bunun üzerine sûfilerce cevap vermişlerdir.
- b) Kadızâdeliler, tarih kitaplarında “*riyâ-yı müfrit ashabi*”¹³⁹ “*câhil, mu-tassıp ve riyâkar bir zümre*”¹⁴⁰, “*geri zihniyet*”¹⁴¹; Üstüvânî için “*riyâkar adam*”¹⁴² sıfatları kullanılırken; sözleri ise, “*iptidâilik ifâde eden*”¹⁴³ şeklinde tanımlanmıştır.
- c) Kadızâdeliler hareketi gerçekte, çıkarıcı ve kurnaz bir grubun, dindarlık ve dini öz değerlerine kavuşturma yutturmacasıyla yönetime ortak olma ve kazanç sağlama eylemidir.¹⁴⁴
- d) Sivâsiler, kendileriyle muhâkeme ve mantık üzerine konuşmak isterken, Kadızâdeliler bu konudaki zaafiyetlerinin bir göstergesi ve neticesi olarak onların tekkelerini basmak ve öldürmekle tehdit etmişlerdir.¹⁴⁵
- e) Kadızâdeliler aklî ilimleri tahsil etmedikleri için, olayları yüzeysel ve daima zâhire bakarak değerlendirmişleridir. Sivâsî ile Kadızâde arasında, “Eşyanın tesbihinin kâl ile mi, hâl ile midir?” konusundaki tartışmada ve Şeyhülislam Yahya Efendi’nin sembolik ifâdelerle söylediği, “*Mescidde riyâ-pîşeler etsün ko riyâyı / Meyhâneye gel kim ne riyâ var ne mürâyî*” sözlerin derhal küfür olarak kabul edilmesi bunun örneklerindedir.

lerin gözünün bozulması, deverân yapılan yerin toprağının denize atılması gibi düşünceleri iptidâilik olduğunu belirttikten sonra, “Meselenin üzücü olan tarafı, zamanımızda dahî bu ve buna benzer bir takım iptidâiliklerin itibar görmesi ve kendilerine taraftar bulabilmesidir. Rahmetli vâiz Üstüvânî Mehmed Efendi’nin bilgi seviyesi itibarıyla zamâne Üstüvânîleri ile mukayese edilmesine imkan olmayan bir üstünlükte olması, yüzyıllardan beri nereden nereye gelmiş bulunduğumuzu göstermesi bakımından üzerinde ibretle düşünülecek bir meseledir.” Bkz. Yurdaydın, “Üstüvânî Risâlesi”, *AÜİFD*, c. X, Ankara, 1969, s. 78. Burada bizim önemsedığımız husus, “zamâne Üstüvânîleri” ibaresiyle Kadızâdeliliğin bir “zihniyet” olduğu ve her zaman varlığını sürdürdüğüne vurgu yapılmış olmasıdır.

139. Sakaoğlu, Necdet, “Kadızâdeliler-Sivâsiler”, *DBİA*, c. IV, s. 367.

140. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 354.

141. Uzunçarşılı, *a.g.e.* c. III/1, s. 354.

142. Uzunçarşılı, *a.g.e.* c. III/1, s. 359.

143. Yurdaydın, “Üstüvânî Risâlesi”, *AÜİFD*, c. X, s. 78.

144. Uzunçarşılı, *a.g.e.* c. III/1, ss. 365-366; Ocak, *Kadızâdeliler Hareketi*, s. 225; Sakaoğlu, Necdet, “Kadızâdeliler-Sivâsiler”, *DBİA*, c. IV, s. 367; Gündoğdu, *Abdülmeccid-i Sivâsî*, s. 122.

145. Uzunçarşılı, *a.g.e.* c. III/1, s. 354.

- f) Kadızâdeliler, daima yakın oldukları padişahlar ve diğer devlet erkânının gücünü arkalarında hissederek hareket etmiş ve hatta bazı zamanlar, bu devlet erkânını kötü niyetlerine âlet etmişlerdir. Buna mukâbil Sivâsîler, bu yönde bir gayret göstermemişler, sadece devlet erkânına Kadızâdelilerin tutumları hakkında arz-ı hâl etmişlerdir.
- g) Mutasavvıfların tartışmalı konulardaki ölçüsü, meselenin akla uygun ve dinin özüne aykırı olmaması idi. Kadızâdeliler ise, giyim-kuşamdan başlayarak günlük yaşantıya dâir her şeyin tıpkı Hz. Peygamber dönemindeki gibi olmasını istiyorlar, bundan gayrısını bidat olarak görüyorlardı.¹⁴⁶
- h) Üstüvânî liderliğindeki Kadızâdeliler, özellikler IV. Mehmed (1648-1687)'in saltanatının ilk yıllarında rüşvet şebekesi haline gelmiş, atamalar bunların elinden geçtiği gibi, vezirler ve eyâlet valileri dahi görevlerinde kalmak için bu vâizler grubuna rüşvet ve hediyeler sunar olmuşlardı.¹⁴⁷
- i) Devrin âlimlerinden Hanefî Efendi'nin Kadızâdeliler hakkındaki bir tespiti şöyledir: "*Kadızâdeliler bu devlete dalbudak salmış bir köklü ağaca benzer. Bir dalı bostancılar ocağına, bir dalı baltacılar ocağından tâ saray-ı hümmâyüna, bir dalı bütün çarşı esnafına sirâyet ederek sağlamlaştırmıştır. Güzellikle nasihat kabul etmiyorlar, ne sûretle def edelim.*"¹⁴⁸
- j) Kadızâdeliler, halk arasında da genel olarak aşırı kişiler olarak tanınmış ve kabul edilmiş ve kötülenmiş bir hiziptir.¹⁴⁹

146. Sakaoğlu, Necdet, "Kadızâdeliler-Sivâsîler", *DBİA*, c. IV, s. 367.

147. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 363; Sakaoğlu, Necdet, *a.g.m.* s. 368; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 104. Kadızâdelilerin rüşvet almaları konusunda tarih kitaplarında detaylı bilgiler bulunmaktadır. Klasikleşen, "*Sırrın mühürlü keseler nihânî yürüyüp Kadızâdeliler'in ma'kul gördükleri işe kimin bata demeye kudreti vardır*" ifâdesi ile, Kadızâdelilerin aldıkları rüşvetlerle iş takibi, tayinler yaptıklarını ve kendilerine de kimsenin itiraz edemediği dile getirilir. Ancak Çınar Vakası'ından sonra saraydaki hâmleri kişiler görevden ayrılınca Sadrazam olan Boynueğri Mehmed Paşa'nın vezir-i azamlığa gelince sona ermiştir. Vezir-i azam, "*Tayin ve sâir işleri ulemâya ve vâizlere danışmak ve onların medh ü zemmine kulak asmak ne demektir?*" diyerek rüşveti kendisi almaya başlar. Bunun üzerine Kadızâdeliler, o dönemde Venediklilerin boğazı kapatmalarını fırsat bilerek, "*şer-ri şerîf icra olunmaz; memâlik-i islâmiyye bid'atle doldu, vezir ve müftü ehl-i tariki himâye ederler*" (Bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 363; Sakaoğlu, Kadızâdeliler-Sivâsîler, c. IV, s. 368; *BTK*, c. V, s. 37) gibi sözlerle, bir yandan halkı tahrik ederlerken, aynı zamanda asıl niyetlerinin bit'atlerle mücadele olmayıp, makam ve maddiyat temini için bu tür konuşmalar yaptıklarını ortay koymaktadır.

148. Naimâ, *a.g.e.* c. VI, s. 2729; Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, s. 130.

149. Katip Çelebi, *Mizânü'l-Hak*, s. 142.

- k) Kadızâdeliler, duyguları muhatap alarak avama hitap ederken, mutasavvıflar avamla birlikte daha ziyâde âlim ve âriflere de hitap ediyorlardı.¹⁵⁰
- l) Kadızâdeliler, zühd ve takvâyı dillerine dolarken, bir nevi dini âlet ederek dünyalık elde etmiş, sûfiler ise takvâ ve zühdü yaşam biçimi hâline getirmenin gayreti içinde olmuşlardır.
- m) Kadızâdeliler, tarîkat ehlini ve hatta tekkelere giden herkesi küfürle itham ederek “tecdîd-i imân” a davet etmişlerdir.¹⁵¹ Sivâsîlerden ise sadece Abdülmecîd-i Sivâsî, Kadızâde Mehmed Efendi’yi küfürle itham etmiştir. Niyâzî-i Mısrî de, Vânî Mehmed Efendi’ye “*Câhilsin, echelsin, ol fâsıksın, mülhîdîndansın*”¹⁵² demiştir. Ancak genel anlamda daha hoşgörülü bir tavır sergilemişlerdir.¹⁵³
- n) Kadızâdeliler, halkı takvâ ve bid’adleri terketmeye, mekruhlardan dahî uzaklaşmaya çağırırken, bazı vâizlerin gizlice birçok büyük günah işlemekte oldukları tarih kitaplarında kaydedilir.¹⁵⁴
- o) Kadızâdeliler, sergiledikleri tavırlarla Osmanlı Devleti’nin toplumsal yapısında çok önemli bir rolü bulunan ve İmam Gazalî tarafından tesis edilmiş olan Şeriat-Tarîkat bütünlüğünün XVII. yüzyılda büyük ölçüde sarılmasına neden olmuşlardır.

SONUÇ

Varlıkların ve bunları ifade eden kelime ve kavramların yalnız bir vechesi ve anlamı olmayıp anlam katmanları bulunduğu gibi anlam arayışında olan insanların da fitrî (vehbî) ve kesbî anlama düzeyleri bulunmaktadır. Kutsal metinlerde ve irfan dilinde daha ziyade görülen bu anlam katmanları ve anlayış farklılıkları birçok tartışmaların nedeni olmuştur. Aslında çoğu zaman dile getirilen tek hakikatin farklı vecheleri olmuştur. Kadılarla sûfiler arasında meydana gelen tartışmada da bu anlayış farklılıkları görülmektedir.

150. DGBİT, c. II, s. 37; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 350.

151. Yurdaydın, *Türkiye’nin Dini Tarihi*, ss. 118-119; Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadızâdeliler”, *DİA*, c. 24, s. 101.

152. Aşkar, *a.g.m.* s. 65.

153. Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 1989, s. 83.

154. Bu tür olaylara dâir en ilginç örnek, Maanzâde Hüseyin Bey tarafından nakledilir. Buna göre: Bu zümreye mensup bir kişinin kendi yetiştirdiği bir çocukla ilişkiye girmek istediğinde, ipek uçkuru gördüğünde “Bu haram kuşağı gider, vücûduma dokunuyor, günahkar oluyorum!” der. Bkz.Naimâ, *a.g.e.* c. VI, ss. 2726-2727; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. III/1, s. 366; Sakaoğlu, Necdet, “Kadızâdeliler-Sivâsîler”, *DBİA*, c. IV, s. 367.

Kadıızâdeliler-Sivâsîler tartışması döneminde ve daha sonra birçok kişi tarafından değerlendirilmeye alınmış ve hakkında değişik görüşler ortaya konulmuştur. Bunlardan biri olan Çerkeşi Mustafa el-Halvetî Efendi, *Risâle-i Tahkîki't-Tasavvuf* isimli eserinde “*Ulemâ ile meşâyih meyanlarında olan nizâ lafzîdir, ma'nâda müttehiddirler. İttihât-ı ma'nevîyyeyi fehm itmeyen bî-edebler ki lafzında tekessür niza'larına ehlü'llâh razı olmaz.*”¹⁵⁵ diyerek tartışmanın gereksizliğine dikkat çeker.

Devrin büyük âlimi Kâtip Çelebi, bu tartışmayla ilgili “*Mizânü'l-Hak fî İhtiyâri'l-Ehak*” isminde bir eser kaleme alarak iki tarafın tartıştıkları konular hakkındaki görüşleri açıklarken, aynı zaman tartışmayı da değerlendirmiştir.

Kadıızâdeliler hareketi, her ne kadar Kadıızâdelilere göre dinde tasfiye, bid'atleri terk ve Kur'an'a dönüş hareketi olarak lanse edilmişse de, yaşanan olaylar incelendiğinde görülmektedir ki, hakikatte böyle bir niyet bulunmamaktadır. Buna mukâbil, tasavvufî düşüncede, insan için önemli tuzaklar olarak kabul edilen riyâset, şöhret düşkünlüğü ve aşırı dünyâlık hırsı, bazı vâizlerin asıl ve gizli hedefleri olmuş ve bu amaçlarına ulaşmak yolunda sûflerle tartışmayı bir perde olarak kullandıkları şeklinde değerlendirmede bulunmak daha doğru olacaktır.

Tartışmada ön plana çıkan en önemli kavram “bid'at”tır. Yukarda arz edildiği gibi, Kadıızâdeliler bu kavramı Hz. Peygamberden sonra ortaya çıkan “kaşık” dahil sosyal hayatın vazgeçilmez bir ögesi ve örfü haline gelen unsurları dahi bid'at kavramının içerisinde görece kadar dar bir görüş sergilemişlerdir.

Kadıızâdelilerin istismar derecesinde kullandıkları kavramlardan bir tanesi de “emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker”dir.¹⁵⁶ Kendi kabulleri doğrultusunda bid'at olarak nitelendirdikleri her şeye ve bunların toplumdaki uygulayıcıları olarak takdim ettikleri sûflere karşı selâtin camilerinin kürsülerinden ölümle tehdit ve tekkelerinin yıkılarak topraklarının denize dökülmesine kadar varan bir nevi kampanya yürütmüşlerdir. Osmanlılar tarafından bir çok kilisenin camiye dönüştürülerek ibâdete açılması ve şeyhülislamların cevaz vermesi düşünüldüğünde, Kadıızâdelilerin tekkelerde namaz kılınmaz diyerek toprakları-

155. Abdulkadiroğlu, *Abdülkerim, Şariat Uleması ile Tarikat Meşâyih İhtilâfı ve Tekke ve Tekke ve Zaviyelerde Tayinler Hakkında İki Vesika*, s. 348. Mustafa Kara, *Tekke-Medrese kavgalarını el alırken, görüşlerden bir tanesinin, “Tekke ve medresenin temsilcileri hiçbir zaman kavga etmez. Kavgaedenler, tekke ile medresenin, dolayısıyla gerçek ve hakikatin tespitini yapamayanlardır”* şeklinde olduğunu söyler ve ardından bu görüşün araştırıldığı takdirde konuyla ilgili materyallerin bulunabileceğini ifâde eder (Bkz. Kara, *Tekkeler ve Zaviyeler*, s. 93). Bu görüş, Çerkeşi Mustafa Efendi'nin kanaatine mutabıktır.

156. Zifli, Madeline C., *a.g.m.* s. 69.

nı dahi denize dökme düşüncelerinin basit ve yüzeysel bir din anlayışının tezâhürü olduğu âşikardır.

Tartışmaların merkez üssü cami kürsüleri olmuştur. Cami kürsüleri halk ile temasa geçilen çok önemli mekânlardır. Bu noktada dâima halkla birlikte olan ve hatta yaşantıları “halk islami” olarak kabul edilen sûflilerle, vâizlerin hedef kitlesi aynıdır. Bu durum, art niyetli kişiler tarafından bir nüfûz mücâdelesine haline dönüştürülebilmektedir. Kadızâdeli vâizlerin halktan büyük ilgi görmesinde iki temel unsur göze çarpmaktadır. Birincisi kendilerinden önceki vâizlerin üsluplarından çok farklı olarak, heyecanlı ve cezbeli vaazlar yapmış olmaları, diğeri ise içerisinde bulunulan durumu sorgulamış daha doğru ifâdeyle sorguluyormuş görüntüsünde olmalarıdır.¹⁵⁷

Zilfi, Kadızâdeli vâizlerin sûflilere karşı gösterdikleri tepkinin, müsama-ha göstermeleri ve hatta bazılarının bizzat içerisinde yer alarak sûfî nüfûzunun artmasına vesile olmaları nedeniyle aynı zamanda ilmiye sınıfına,¹⁵⁸ Semiramis Çavuşoğlu’na göre, devlete karşı da olduğunu söyler.¹⁵⁹

Kadızâdelilerin önde gelenlerinden Üstüvânî başta olmak üzere bu zihniyetin temsilcileri, resmin İslam’a göre câiz olmadığını iddia ederek, gittikleri yabancı evlerde dahi olsa, gördüğü resimlerdeki insan figürlerinin gözlerini bozardı. Hüseyin Gazi Yurdaydın bugün, çeşitli yazma eserlerde bulunan minyatürlerdeki başları bozulmuş insan resimlerinin bu zihniyetin eseri olduğunu söyler.¹⁶⁰

Kadızâdelilerin, siyâsî nüfuz da kullanarak sûflilere karşı yürütmüş oldukları büyük kampanya, kısa süreli başarı elde etmiş gibi gözükse de hedefine ulaşamamıştır. Kadızâdeliler hareketi dışardan bakıldığında sistemli ve köklü bir hareket izlenimi vermesine rağmen fikrî derinliği olmayan sathî bir tasavvuf düşmanlığı olarak değerlendirilebilir.¹⁶¹

Bütün bunlardan sonra diyebiliriz ki, yukarda ifâde edilen toplumsal dokuyu göz önünde bulundurmayan Kadızâdeliler hareketi, Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen altı yüz yıllık süreçte genel karakterlerinden biri olan her din ve millete karşı hoşgörü anlayışıyla kan uyuşmazlığı göstermektedir. Bu hareketin temel karakteristiği ise, başta şahsî çıkarlar olmak üzere dînîn âlet edilerek kendi din anlayışı dışında kalan her zümreye karşı hoşgürüsüz ve tasfiyeci bir hüviyete sahip olmasıdır diyebilir. Abdülehad Nûrî Efendi’ye göre de Kadızâdeliler, orta yolun dışına çıkmış, haddi aşan ve müşkil meseleler

157. Bkz. Zifli, Madeline C., *a.g.m.* s. 78.

158. Zifli, Madeline C., *a.g.m.* s. 79.

159. Çavuşoğlu, Semiramis, “Kadızâdeliler”, *DİA*, c. 24, s. 100.

160. Yurdaydın, *Kadızâdeliler*, s. 252.

161. Ocak, Ahmet Yaşar, “Din”, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Edit.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, c. I, s. 155.

değil, söylediklerinin dahi künhüne vâkıf olmayan, ilimleri amele varmayan ve takvaya götürmeyen, asırlardır tartışılan ve üzerinde ittifak sağlanamayan tâli ve ihtilâflı meseleleri, itikâdî ve en mühim meselelermiş gibi gündeme getirerek böylece işlerin en iyisini yaptıkları zannında olan şöhret sevdalısı vâizlerdir.

KAYNAKÇA

- Abdulkadiroğlu, Abdülkerim, “Şeriat Uleması ile Tarîkat Meşâyıhı İhtilâfı ve Tekke ve Tekke ve Zaviyelere Tayinler Hakkında İki Vesika”, *AÜİFD*, c. XX-VIII, s. 336.
- Abdurrahman Abdi Paşa, *Vekâyî-nâme-i Abdî Paşa*, TTK Ktp., Yazma Eserler, nr. 44, vr. 51a
- Abdülehad Nûrî, *Dîvân*, Süleymâniye Ktp., Mihrişah Bl., nr. 159..
- Abdülmeccid-i Sivâsî, *Mî'yâr-ı Tarîk*, Süleymâniye Ktp., Mihrişah Sultan Bl., nr. 300/3, vr. 28a-31b.
- Ahmet Refik, *Osmanlı'da Hoca Nüfûzu*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.
- Akkaya, Hüseyin, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Devleti'nde Görülen Fikir Hareketlerinde Kadızâdeliler-Sivasiler Tartışması”, *Osmanlı*, Editör: Güler Eren, c. VII, ss. 170-177
- Aksoy, Hasan, “Birgivi (Birgi'li) Mehmed Efendi”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, c. I, s. 447.
- Ali Emirî, “Kadızâde Şeyh Mehmed Efendi'nin IV. Murad'a Sunduğu Kasîde”, *Osmanlı Tarih ve Edebiyat Mecmuası*, yıl: 2, sy., 14 (30 Nisan 1335), ss. 276-282.
- Arslan, Ahmet Turan, *İmam Birgivi Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisâtındaki Yeri*, Seha Neşriyat, İstanbul, 1992.
- Aşkar, Mustafa, “Tarîkat-Devlet İlişkisi, Kadızâdeli ve Meşâyıh Tartışmaları Açısından Niyâzî-i Mısırî ve Döneme Etkileri”, *Tasavvuf*, yıl: 1, sy., 1, (Ağustos 1999), ss. 48-80.
- Aşkar, *Niyazî-i Mısırî*, Ankara, 1998.
- Atay, Hüseyin, *İslam'ın İnanç Esasları*, Ankara, 1992, s. 125.
- Bardakoğlu, Ali, “Âm”, *DİA*, c. II, s. 552-53).
- Baz, İbrahim, *Abdülehad Nûrî-i Sivâsî*, İnsan Yayınları, İstanbul 2007, s. 55.
- Buhari, Muhammed b. İsmail, *el-Mektebetü'l-İslâmiyye*, İstanbul, trs., Mesâcid, 211-212.

- Bursalı, M. Tahir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemâdan On İki Zâtın Terâcim-i Ahvâli*, İstanbul, 1317
- , *Osmanlı Müellifleri I-II-III ve Ahmet Remzi Akyürek-Miftâhu'l-Kulûb ve Esâmî-i Müellifin Fibristi* (Haz: Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz), Bizim Büro Basımevi, Ankara, 2000.
- Cebecioğlu, Ethem, "Some Reasons For The Inability of Layman to Anderstand Sufizm", *Tasavvuf*, sy., 1, Ankara, Ağustos 1999.
- Cebecioğlu, Ethem, Alandışı/Layman'lerin Tasavvufu Anlayamamalarının Bazı Nedenleri Üzerine I-II-III, *İslam Dergisi*, sy., 163-164-165, İstanbul, Mart, Nisan, Mayıs 1997, ss. 32-34; ss. 33-43; ss. 43-58.
- Çapanoğlu, M S., "Dördüncü Murad Devrinde Fıkıhçı Yobazların Dâvâsı" *Tarih-ten Sesler*, c. I, sy., 2 (Şubat 1943).
- Çavuşoğlu, Semiramis, "Kadızâdeliler", *DİA*, c. XXIV, s. 100.
- Çavuşoğlu, Semiramis, *The Kadizâdeli Movement: An Attemp of Şerî'at-Minded Reform in the Ottoman Empire*, (Basılmamış Doktora Tezi), Princeton University, 1990
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekâyiât*, sad.: Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1977.
- Demirci, Mehmed, "Birgivi ve Tasavvuf", *İmam Birgivi*, yayına haz: Mehmet Şeker, Ankara, 1994.
- Erdoğan Kenan, *Niyâzî-i Mısrî Dîvânı*, Akçağ Yay., Ankara, 1988.
- Ergin, Osman, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977.
- Gölpınarlı, "Niyâzî-i Mısrî", *Şarkiyat Mecmuası*, c. VII (İstanbul 1972).
- Gölpınarlı Abdülbâki, *Melâmîlik ve Melâmîler*, İstanbul, 1992
- Gündoğdu "XVII. Yüzyıl Osmanlısında Siyâsî Otoritenin Ulemâ-Sûfî Yaklaşımına Dâir Bir Örnek: IV. Murad-Kadızâde-Sivâsî", *Dini Araştırmalar*, c. II, sy., 5, (Eylül-Aralık 1999), ss. 203-223.
- Gündoğdu, "XVII. Yüzyılda Tekke-Medrese Münâsebetleri Açısından Sivâsîler-Kadızâdeliler Mücadelesi, *İLAM*, c. III, sy., I, (Ocak-Haziran 1988), ss. 37-72.
- Gündoğdu, *Abdülmeccîd-i Sivâsî*, ss. 85-123
- Gündüz, İrfan, *Osmanlılarda Devlet-Tekke Münasebetleri*, İstanbul, 1989.
- Heyet, "Osmanlı'ya Bakış Kültürel Soğuma ve Kadızâdeliler", *Büyük Türk Klasikleri*, c. V, s. 36.
- İbrahim Rakım, *Vâkıat-ı Mısrî*, Süleymaniye Ktp., İzmir Bl., nr. 790.
- İpşirli, Mehmed, "Çivizâde Muhyiddîn", *DİA*, c. VIII, s. 348.

- İsmâil-i Ankaravî, *Mecmûatü'l-Letâif ve Mecmûatü'l-Letâif (Şerhü'l-Mesnevî)*, İstanbul, 1289, c. II, s. 226.
- İsmâil-i Ankaravî, *Risâle-i Hüccetü's-Semâ* (Minhâcu'l-Fukarâ'nın sonunda), haz.: Saadettin Ekici, İnsan Yay., İstanbul, 1996, ss. 365-393.
- Kamil, Kepecioğlu, *Bursa Kütüğü, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi*, nr.: 4519-4522, c. IV, s. 325.
- Kara, İsmail, "Birgivi Mehmed Efendi", *Osmanlı Ansiklopedisi*, İz Yay., İstanbul, 1996.
- Kara, Mustafa, "Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar", *Osmanlı Ansiklopedisi, Tarih-Medeniyet-Kültür*, İz Yay., İstanbul, 1996, c. I, s. 221.
- Kara, Mustafa, *Niyazi-î Mısrî*, TDV Yay., Ankara, 1994.
- , *Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler*, Dergah Yay., İstanbul, 1990. Karagöz, Mehmet, "Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler", *Türkler*, Edit: Komisyon, Ankara, 2002, c. XI, s. 141.
- Kufralı, Kasım, "Birgivi" *İA*, c. II, ss. 634-635.
- Katip Çelebi, *Fezleke-i Katip Çelebi*, İstanbul, 1287.
- Kâtip Çelebi, *Mizânü'l-Hak fi İhtiyârî'l-Ehak (İslâm'da Tenkid ve Tartışma Usûlü)*, sad.: Süleyman Uludağ-Mustafa Kara, İstanbul, 2001.
- Konyalı, İbrahim Hakkı, *Erzurum Tarihi*, İstanbul, 1960.
- Lekesiz, M.Hulusi, "Osmanlı İlim Zihniyeti: Teşekkülü Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi", *Türk Yurdu Dergisi*, c. XI, sy., 49, (Eylül 1991), ss. 24-25.
- Lekesiz, M.Hulusi, XVI. Yüzyıl Osmanlı Düzenindeki Değişimin Tasfiyeci (Püritanist) Bir Eleştirisi: Birgivi Mehmed Efendi ve Fikirleri, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1997
- Lewis, Bernard, *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*, Norman: University of Oklahama Press, 1963, s. 159.
- Lewis, Bernard, *İslâm'ın Siyasal Dili* (Çev.: Fatih Taşar), İstanbul, 1992.
- Mayer, Hans George, "İçtimâî Tarih Açısından Osmanlı Devleti'nde Ulemâ-Meşâ-yih, Münâsebetleri, *KAM*, yıl: 9, sy., IV (1980).
- Mehmed Murad, *Tarih-i Ebu'l-Fâruk*, Matbaa-i Amidi, İstanbul, 1329, c. VII, s. 58-59
- Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, Haz: Nuri Akbayır, Kültür Bakanlığı ve Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Kalkınma Vakfı Ortak Yayını, İstanbul, 1996.
- Muallim Cevdet, *Mekteb ve Medrese*, haz.: Erdoğan Erüz, Çınar Yay., İstanbul, 1978, s. 85.
- Mustafa Lütüf, *Tuhfetü'l-Asrî fi Menâkıbi'l-Mısrî*, Emirî Matbaası, Bursa, 1309.

- Müstaimzâde, *Devletü'l-Meşâyih*, Çağrı Yay., İstanbul, 1989.
- , *Mecelletü'n-Nisâb fi'n-Nesebi ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*, KB Yay., Ankara, 2000.
- Naimâ, Mustafa Efendi, *Naîmâ Tarihi*, (*Ravzatü'l-Hüseyn fi Hülâsât Ahbâri'l-Hafikâyn*), çev: Zuhuri Danışman, Zuhuri Danışman Yay., İstanbul, 1967.
- Namlı, Ali, *İsmâil Hakkı Bursevî (Hayatı, Eserleri ve Tarikat Anlayışı)*, İnsan Yay., İstanbul, 2001.
- Niyazî-i Mısrî, *Mavâidü'l-İrfân (İrfan Sofraları)* notlarla çev.: Süleyman Ateş, Yeni Ufuklar Neşriyat, İstanbul, trs., s. 47 vd.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "Din", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Edit.: Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 1999, c. I, s. 155.
- Ocak, Ahmet Yaşar, "XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Dinde Tasfiye (Püritanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, yıl: XVII-XXI/1-2, (1979-1983), Ankara, 1983.
- Öngören, Reşat, *Osmanlılar'da Tasavvuf (Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ-XVI Yüzyıl)*, İz Yay., İstanbul, 2000,
- Öztürk, Necati, *Islamic Orthodoxy, Among The Ottomans In The Seventeenth Century With Special Referance to The Qâdi-zâde Movement*, (Basılmamış Doktora Tezi), Edinburg Üniversitesi, 1981
- Pakalın, M.Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (I-III)*, MEB Yay. İst., 1993.
- Sakaoğlu, Necdet, "Kadızâdeliler-Sivâsiler", *DBİA*, c. IV, ss. 367-369
- Sakıb Dede, *Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân*, Matbaa-i Vehbiyye, Mısır, 1283.
- Tıblavî, Mahmud Sa'd, *İbn Teymiyye'de Tasavvuf (et-Tasavvuf fi Turâs İbn Teymiyye)*, çev.: Ali Durusoy, İnsan Yay., İstanbul, 1989.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Türer, Osman, *Şeyh Mehmed Nazmî, Hayatı, Eserleri ve Hediyyetü'l-İhvân'ı -II (Metin)*, AÜİF, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1982.
- Uludağ, Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, Dergah Yay., İstanbul 1999, 68-69.
- Unan, Fahri "Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünnîliğine Sünnî Muhâlefet: Bir-givî Mehmet Efendi", *Türk Yurdu*, sy., 36, Ankara, 1990.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yay., Ankara, 1988.
- , Hakkı, *Osmanlı Devletinde İlmiye Teşkilatı*, TTK Yay., Ankara, 1988.
- Ülgener, Sabri F., *İktisâdî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, İstanbul, 1991.
- Vassaf, Hüseyin, *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2305-2309.

- Vicdânî, Sâdık, *Tomar-ı Türûk-ı 'Aliyye (Tarîkatlar ve Silsileleri)*, haz: İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1995.
- Yetik, Erhan, *İsmâil-i Ankaravî*, İşâret Yay., İst., trs., s. 86.
- Yılmaz, Hasan Kâmil, *Aziz Mahmud Hüdâyî (Hayatı, Eserleri, Tarîkatı)*, Erkam Yay., İstanbul, 1999.
- Yılmaz, Necdet, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (Sûfîler Devlet ve Ulemâ)*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, "Düşünce ve Bilim Tarihi (1300-1600)", *Türkiye Tarihi 2: Osmanlı Devleti (1300-1600)*, yayın yönetmeni, Sinâ Akşin, İstanbul, 1988, s. 114-115.
- Yurdaydın, "Kadıızâdeliler (Fakular)", *Türkiye Tarihi 3-Osmanlı Devleti 1600-1908*, İstanbul, 1988, s. 251-252; Yurdaydın, *İslam Tarihi Dersleri*, ss. 125-126
- Yurdaydın, "Üstüvânî Risâlesi", *AÜİFD*, Ankara, 1969, c. X, s. 71.
- Yurdaydın, Hüseyin Gazi, *İslam Tarihi Dersleri*, Ankara, 1971
- Yurdaydın, Hüseyin "Türkiye'nin Dinî Tarihine Umumî Bir Bakış", *AÜİFD*, Ankara, 1961, c. IX, s. 114-115.
- Yüksel, Emrullah, "Birgivi", *DİA*, c. VI, ss. 191-194.
- Zekiyüddin Şaban, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, (çev.: İbrahim Kâfi Dönmez), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1990, s. 296-297.
- Zilfi, Madeline C., "The Kadıızâdelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul", *Journal of Near Eastern Studies*, 4 (1986), çev: Hulusi Lekesiz, "Kadıızâdeliler: Onyedinci Yüzyıl İstanbul'unda Dinde İhyâ Hareketleri", *Türkiye Günlüğü*, sy.: 58 (Kasım-Aralık, 1999)